

ARTICLE 19

Қазақстан: еркін пікір білдіру құқығы және «экстремизмге» шектеулер

Қараша, 2020

Қысқаша құқықтық нұсқаулық

Артикль 19

Сөз бостандығы орталығы
Фаррингдон Роуд, 60
Лондон
EC1R 3GA
Ұлыбритания

Тел.: +44 20 7324 2500
Факс: +44 20 7490 0566
Эл. почта: info@article19.org
Веб-сайт: www.article19.org
Твиттер: [@article19org](https://twitter.com/article19org)
Фейсбук: facebook.com/article19org

A19/ECA/2021/002/Kazakh

© ARTICLE 19, 2020

Жұмыс AttributionNon-Commercial-Share-Alike 2.5 шығармашылық қауымдастығының лицензиясы бойынша берілген. Басқа ұйымдарға тиесілі пайдаланылған лицензияланған бейнелерді қоспағанда, туынды жұмыстарды жасауға көшіруге, таратуға болады тек:

- (1) АРТИКЛЬ 19-ға сілтеме беріңіз;
- (2) бұл жұмысты коммерциялық мақсатта пайдаланбаңыз;
- (3) осыған негізделген кез-келген жұмысты, осыған ұқсас лицензиядағы жарияланымдарды таратыңыз.

Лицензияның толық заңды мәтінімен мына сілтемеден танысуға болады:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/legalcode>.

АРТИКЛЬ 19 ұйымы осы есептен алынған ақпарат пайдаланылған кез келген материалдар үшін алғыс білдіреді.

Нидерланды Сыртқы істер министрлігі қолдауының арқасында мүмкін болды

Преамбула

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталықтың осы есебінде Қазақстандағы «экстремизммен» күреске бағытталған сөз бостандығын заң аясында шектеудің неғұрлым маңызды элементтері және олардың іс жүзінде қолданылуы зерттелді. Осы есепте талданған «экстремизм» туралы ережелердің басым бөлігі «өшпенділік тілі» туралы ережелер болып саналады. Дегенмен, қазақстандық заңнамада бұл термин жоқ

Есепте қазақстандық заңнамада «экстремизм» түсінігі анық емес және кең тұрғыда қолданылатындығы жөнінде қорытынды жасалған, бұл өз кезегінде сөз бостандығы саласындағы халықаралық стандарттарына сай келмейтін ережелер мен түсініктемелерін асыра пайдалануға әкеліп соғады. Заңнамаға келесі жайттар кіреді:

- Тыйым салу, тыйым салынған «экстремистік» контентті таратты деп танылған ұйым қызметін тоқтату;
- «Экстремистік» материалдар тізіміне енгізілген тыйым салынған контентті айналымнан шығару;
- «Экстремистік» контентке қолданбау үшін барлық коммуникациялық желілер мен веб-сайттардың қызметін тоқтату (Байланыс туралы Заңға сәйкес);
- Қылмыстық заңнамаға сәйкес тағайындалатын жазаға қоса, «өшпенділік тілі» бойынша кінәлі деп танылған адамдар үшін негативті салдар (мұндай адамдарды лаңкестік пен экстремизм демеушілері тізіміне қосуға байланысты);

Баяндамада Қазақстанда «экстремизм» концепциясын дұрыс түсінуді талқыламай жатып, ұлттық заңнаманың пікір білдіру еркіндігі тұрғысынан халықаралық стандарттарға сәйкестігін бағалау талқыланатындығы айтылады. Онда тиісті заңнама адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттармен үйлеспейді деген қорытындыға келеді. АРТИКЛЬ 19 бен Құқықтық Медиа орталық атап өткендей, ол тек қана пікір білдірудің халықаралық стандарттарына сәйкес келмегенімен қоймай, кез келген саяси өзгеше ойлау мен белсенділікті басып жаншу үшін мемлекеттің ішкі заңнамаларын қолданады, сәйкесінше, мемлекеттік бақылау мен цензураның құралына айналады.

Сонымен бірге, баяндамада әртүрлі тақырыптық зерттеулердің көмегімен проблемалық құқықтық тәжірибелер зерттелген. Бұған пікір білдіру еркіндігі үшін ықтимал мүдделердің қақтығысын ескермей, линвистикалық сараптама қорытындылары түріндегі сарапшылардың пікірлеріне тәуелділік және спикердің ниетіне емес, тек тұжырымына назар аудару жатқызылады.

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталық ел үкіметін тиісті заңнама мен тәжірибені адам құқықтары жөніндегі халықаралық міндеттемелеріне сәйкестендіруге шақырады. Халықаралық стандарттарды сақтау «өшпенділік тілін» азайтуға және зорлық-зомбылық пен жек көрушілікті болдырмауға жетелейді.

Негізгі ұсыныстар

- Пікір білдіру еркіндігінің барлық құқықтық шектеулері заң талаптарына сәйкес (яғни, анық және нақты болуы керек), қажетті (яғни, халықаралық құқыққа сәйкес, пікір білдіру құқығын шектеу мақсаттарының біріне, мысалы, өзге адамдардың құқығын қорғауға қол жеткізуге қажетті болуы керек) және шамаға сәйкес (яғни, егер шектейтін себебі жеткіліксіз болған жағдайда нақты шектеу салынуы керек). Қандай да бір әрекетке шақыру Раббат іс-қимыл жоспарында айтылғандай алты факторлы тексеріске сілтеме жасалып тұжырымдалуы керек.
- Қазіргі қолданыстағы барлық «экстремизммен күрес» туралы заңдар күшін жою керек. Кем дегенде, зорлық-зомбылыққа айдап салушылықты есепке алмағанда, пікір білдірудің барлық формасы «экстремизммен күрес туралы» заңдардың аясынан, сәйкесінше, «контрэкстремистік» қолдану аясынан алынып тасталуы керек. «Экстремистік» коммерциялық емес ұйымдар және БАҚ қызметіне тыйымдар да алынуы тиіс;
- Конституцияның 5, 20 және 39 баптарына сәйкес, пікір білдіру еркіндігіне салынатын шектеулер қайта қаралуы керек, халықаралық деңгейде қорғалатын сипаттамалар негізінде дискриминацияға, өшпенділікке және зорлық-зомбылыққа шақыруға теңестірілген пікір білдіру еркіндігін шектеуге ғана жол берілетіндігіне кепілдік берілу үшін қайта қаралу керек. Нақтырақ айтқанда, өзіне тән белгілі шекара болмағандықтан, «әлеуметтік араздықты қоздыру» негізіндегі пікір білдіруге шектеу толығымен алынып тасталуы керек;
- Қылмыстық кодекстің 174 бабында көрсетілген анықтамаларды қайта қарастырған жөн, бұл ережелердің дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа шақыруға теңестірілген мәлімдемелерге қатысты қолданылуында дискриминация, өшпенділік немесе зорлық-зомбылық шақыратын ниетті дәлелдеуді қажет етеді. «Ұлттық ар-намыс

пен беделді немесе адамдардың діни сезімін қорлау» деген сөзді толықтай алып тастау керек;

- Қылмыстық кодекстің 174 бабы бойынша сотталғандар қылмыстық жолмен алынған кірісті заңдастыру және лаңкестікті қаржыландыруға қарсы тұру Заңының 12 бабына сәйкес, лаңкестік және экстремизмді қаржыландыруға байланысты тұлғалар мен ұйымдар тізіміне қосылған адамдар қатарынан алынып тасталуы керек. Қазіргі таңда тізімде тұрған барлық адамдар одан алынып тасталуы керек;
- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекстің 453 бабында құқық қорғау органдарының шешімдерін қамтамасыз етуге арналған критерийлер болуы керек. Бұл өз кезегінде құқық қорғау органдары шешімдерінің 174 бап бойынша тергелетін нақты істер бойынша нақты жағдайларды жіктеуге негізделетін екі ережеге сәйкес тізбектелген және жағдайға байланысты болуы керек. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекстің 453 бабын нақты әрекет пен олардың салдарына қажетті қасақана әрекетпен шектелетіндей өзгерту керек;
- Ұйым мен бұқаралық ақпарат құралын жабуға (бүтін веб-сайттарды бұғаттауды қоса алғанда) тек амал таусылғанда ерекше жағдайларда рұқсат берілуі керек. Бұқаралық ақпарат құралдарына өзін-өзі реттеу және шағым беру секілді шектеу баламаларын қарастырған жөн;
- Сот халықаралық адам құқықтары талаптарына, нақтырақ, ХАСҚП (МППП) (Раббат іс-қимыл жоспары талқысында) 19 бабының 3 тармағы және 20 бабының 2 тармағына сәйкес, «экстремизм» мен «өшпенділік тілін» шектейтін барлық құқықтық ережелерді талқылап және қолдануға тиіс. Бұл өз кезегінде, қазіргі тыйым салынған «өшпенділік тілінің» дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа теңестірілген өшпенділікті насихаттаудың тар интерпретациясына қатысты қолданылады;
- Белгілі бір мәлімдеменің тыйым салынған санатқа жататынын не жатпайтынын анықтағанда, сараптама сол мәлімдеменің құрылымымен шектелмеуі тиіс. «Өшпенділік тілі» туралы істерді тергеуге жауапты соттар мен құқық қорғау органдары мәлімдеушінің заңға қайшы әрекеттерді жасау ниетін анықтауы керек. Сонымен қатар, олар арыз арқылы залал келтіру, сол мақсатта жазылған арыздың мазмұнын, көлемін, сондай-ақ, сөйлеушінің орны мен беделін немесе аудиторияға әсерін әрқашан ескеруі қажет;
- Соттар мен құқық қорғау органдары «экстремизм» және «өшпенділік тілі» жөніндегі істерді қарағанда сараптамалық бағалауларға тәуелді болмауы тиіс.

Нақты дәлелдемелерді талдау немесе оларға баға беру үшін арнайы білім қажет болған жағдайда ғана сараптамалық пікірге сүйенуге болады. Соттар ешуақытта өз бағаларын сарапшылар жасаған талдаумен өзгертпеуі қажет;

- Веб-сайттарды бұғаттау тек заңды басшылыққа ала отырып, тәуелсіз әрі бейтарап сотқа ғана рұқсат етіледі. Контентті бұғаттау туралы кез келген бұйрық көлемі шектеулі және қудаланған заңды мақсатына мөлшерлес болуы керек. Сонымен қатар, сайттарды, байланысты, желіні бұғаттауға мүмкіндігі бар құқық қорғау органдарына веб-сайттарды бұғаттау және өзге де шараларды Байланыс туралы заңға сәйкес пайдаланбауға кеңес береміз;
- Судьялар, құқық қорғау органдарының қызметкерлері және тиісті лауазымды тұлғалар (мысалы, БАҚ қызметін реттеумен айналысатындар) «өшпенділік тіліне» қатысты адам құқықтары мен салыстырмалы алдыңғы қатарлы тәжірибе саласында халықаралық стандарттар бойынша жан-жақты және тұрақты дайындықтан өтуі керек;
- Құқық қорғау органдары сарапшылармен және азаматтық қоғаммен бірлесіп, адам құқықтары жөніндегі халықаралық стандарттарға сәйкес, «өшпенділік» тілі туралы істерді тергеудің басты ұстанымдарын жасап шығаруы керек;
- Атқарушы биліктің тиісті органдары қолдарында бар шектеу шараларын қолданғанда сабырлық танытуы қажет. Атап айтқанда, қолдарында бар жеңілдірек шектеу шаралары қолданып, кейін «экстремизм» және «өшпенділік тілі» туралы заңның шектеулері бірнеше мәрте бұзылған жағдайда ғана коммерциялық емес ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының жойылуын / тыйым салынуын талап етуі керек.

Мазмұны

Кіріспе	6
Адам құқықтары саласында қолданылатын халықаралық стандарттар	9
Пікір білдіру еркіндігі құқығының жалпы қамту аймағы	9
«Экстремизм» негізінде пікір білдіру еркіндігін шектеу	10
«Өшпенділік тіліне» шектеу	12
Тыйым салу міндеті	13
Рұқсат етілген шектеулер	15
Пікірдің заңдық көрінісі	15
Қазақстанның «экстремизм» туралы заңнамасы және оның орындалуын қамтамасыз ету	17
Конституциялық база	17
«Экстремизм» мен «өшпенділік тілінің» криминализациясы	19
Қылмыстық кодекс	19
Басқа заңнамаларға сәйкес «экстремизм» мен «өшпенділік тіліне» қарсы шаралар	22
Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс	22
Экстремизм туралы заң	24
БАҚ туралы заңға сәйкес БАҚ қызметін тоқтату	27
Байланыс туралы заңына сәйкес веб-сайттарды және түгелдей жүйелерді бұғаттау	28
«Өшпенділік тіліне» шектеуді сақтауды қамтамасыз ету	30
Қорытынды: нақты мәселелер анықталды	34
Ұсыныстар	37
АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық медиа орталық туралы	42

Кіріспе

Бұл есепте АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталық экстремизмге қарсы күреске бағытталған Қазақстандағы пікір білдіру еркіндігін заңнамалық тұрғыдан шектейтін ең маңызды элементтерді зерттеді.

Тиісті заңнама әр түрлі іс-әрекетке (терроризмнен бастап «өшпенділік тілі»¹ деген санатқа жататын контентке дейін) тыйым салудан құралған және жекелеген адамдарға қарсы қылмыстық іс қозғайтын, үкіметтік емес ұйымдарға және бұқаралық ақпарат құралдарына қарсы квазикриминалды шараларды қамтитын, сондай-ақ, контентті тікелей шектеуге, тұтас веб-сайттардың, желілер мен байланыс қызметтерінің жұмысын тоқтатуға бағытталған шаралардан тұрады.

Осы есепте талданған «экстремизм» туралы ережелердің басым бөлігі «өшпенділік тілі» ережелерімен тығыз байланысты, алайда қазақстандық заңнамада бұл термин мүлдем жоқ². Дегенмен, «өшпенділік тілі» - тыйым салынған пікірлердің әр түрлі санатын белгілеуге ыңғайлы балама. Есепте оларды өшпенділікке арандату деп әдейі атамады, дегенмен адам құқықтары жөніндегі халықаралық келісімшарт тіліне сүйенетін комментаторлар өшпенділікке арандату деп қолданады. Мұндай атау жаңылтады, себебі іс-жүзінде заңда көрсетілген шектеулер мен құжатта жазылған арандатушылық түсінігі бір-бірімен сәйкес келе бермейді.

Экстремизмге қарсы қазақстандық заңнамамен тыйым салынған пікірлердің барлық санаттары «өшпенділік тілімен» байланысты болмауы мүмкін. АРТИКЛЬ 19 бен Құқықтық Медиа Орталық тек белгілі шектеулерге ғана тоқталады.

- Біріншіден, «экстремизм» деген тақырып пен тыйым салынған пікірлердің шашыраңқы санаттарын бір топқа біріктіруге келмейді, тек заң шығарушылар жасанды жолмен оларды бір атауға топтастырған. АРТИКЛЬ 19 «экстремизмді» құқықтық тұжырымдама ретінде қолдануға, әсіресе адам құқықтарын шектейтін негіз ретінде пайдалануға түбегейлі қарсы. Сәйкесінше, «контрэкстремистік» шектеулерді талқылай отырып, бұл қате тұжырымдама күшейіп кете ме деп күдіктенеді.

¹ «Халықаралық құқықтың адам құқығы саласында «өшпенділік тілі» терминінің анықтамасы жоқ. Төменде сипатталғандай, халықаралық стандарттар «өшпенділік тілінің» түрлі типтеріне ауырлығына байланысты түрлі әрекет етуді қажет етеді. Сол себепті АРТИКЛЬ 19 бұл терминдерді тырнақшаға алады.

² Оның орнына заңнамада «араздықты қоздыру» және «еартықшылықты, басымдықты немесе толымсыздықты насихаттау» деген сияқты терминдер қолданылады (түрлі қорғалатын сипаттамалар негізінде).

-
- Екіншіден, тәжірибе көрсеткендей, «өшпенділік тілімен» байланысты шектеулер заңды айтылған пікірлер үшін, көбінесе билікті сынау немесе мемлекет бекіткен нарративтілікпен келіспегені үшін қудалауға қолданылады. Бұл «өшпенділік тілі» туралы заңның тиянақсыз тұжырымдалары арқасында іске асып отыр, яғни осының нәтижесінде бұл тұжырымдаманы шексіз қолдана беріп, қиянат ету мүмкіндігі пайда болды.
 - Үшіншіден, кей уақытта өшпенділік тілі деректері заңды болғаны түгіл, соны қажет ететін жағдайлар да туындайды. Егер дискриминация, өшпенділік немесе зорлық, арандатушылық болған кезде халықаралық құқық мемлекеттерді «өшпенділік тілінің» күрделі формаларын қолдануға міндеттейді. Ұлттық деңгейде шешім қабылдайтын тұлғалар бұны зор шектеулер енгізуге деген негізгі себеп немесе сылтау ретінде қарауы мүмкін. Алайда, құрамында «өшпенділік тілі» бар пікірлердің барлығын заң аясында шектеуге келмейді. Орынды (қолдану аясы кең емес) шектеулер теңдікті сақтау мен кемсітпеу мақсатында жасалған. Осы мақсат пен сөз бостандығы арасында дұрыс тепе-теңдікті табу өте қиын.

Артикль 19 бен Құқықтық Медиа Орталық бұл есепте «өшпенділік тіліне» назар аударады. Бірақ «экстремизммен күрес туралы» басқа заңдарға сәйкес пікір білдіру еркіндігіне қоятын басқа шектеулерді мақұлдамайды.

Бұл есептің құрылымы келесідей:

- Біріншіден, халықаралық адам құқықтары стандарттарының қолданылуын айқындайды;
- Екіншіден, шектеуге негіз болатын негізгі ұлттық заңнама элементтерін ұсынады. Бұл конституцияда көрсетілген кең шектеулерден басталады, содан кейін экстремизммен күрес туралы заңнамада көрсетілген қылмыстық-құқықтық шараларға акцент жасалады. Есепте осы шаралардың пікір білдіру еркіндігіне қатысты халықаралық стандарттармен үйлесімділігі бағаланады, пікір білдіру еркіндігі неғұрлым бұзылған мәселелер көрсетіледі.
- Есепте осы құқықтық ережелердің тәжірибеде қалай қолданылатыны жөнінде шағын талқылау келтіріледі. Өкінішке қарай, бұл салада ашықтылық деңгейі өте төмен, сараптама жасау үшін алынған мәліметтер шектеулі әрі толық емес. Алайда, қолда бар мәліметтердің өзі жан-жақты зерттеу жүргізуге кедергі болмайды. заңнамалық базаның елеулі кемшіліктері іс жүзінде жойылмайды, сонымен бірге заңды әрі орынды мәлімдеме жасағандарды мемлекет тарапынан қудалауға жол береді.

Осы сараптама негізінде ұлттық заң шығару, директивалық және құқық қорғау органдарына ұсыныстар келтірілген. Бұл өз кезегінде пікір білдіру еркіндігі саласында Қазақстан заңнамалары мен тәжірибесін халықаралық міндеттемелерді орындауға әкелуіне көмек болуы мүмкін.

Адам құқықтары саласында қолданылатын халықаралық стандарттар

Пікір білдіру еркіндігі құқығының жалпы қамту аймағы

Пікір білдіру құқығы Адам құқықтары жөніндегі жалпы декларацияның³ 19 бабымен қорғалған және Халықаралық азаматтық және саяси құқықтары туралы пактінің 19 бабы мен аймақтық адам құқықтары жөніндегі келісімшарттар⁴ негізінде заңды күшке ие. ХАСҚП-қа мүше мемлекет ретінде Қазақстанның пікір білдіру еркіндігі заңнамалары Адам құқықтары комитетінің түсініктемесі мен арнайы баяндамашылардың ұсыныстарына, ХАСҚП 19 бабына сәйкес келуі керек.

Пікір білдіру еркіндігі құқығының ауқымы кең. Ол мемлекеттерден барлық адамға мемлекеттік шекараға қарамай адамның таңдауы бойынша кез келген ақпаратты немесе идеяны іздеу, алу және тарату құқығына кепіл беруді талап етеді.

Алайда, пікір білдіру құқығы абсолютті емес. ХАСҚП 19 (3) бабына сәйкес, пікір айту кейбір ерекше жағдайларда шектелуі мүмкін:

- **Заңмен қарастырылған:** барлық тиісті заңнама жеткілікті дәлдікпен жазылған жағдайда, барлық адам өз тәртібін тиісті түрде реттей алатындай болған жағдайда;
- **Заңды мақсатты көздесе:** нақты болып саналатын тізімде өзгелердің құқықтары мен беделін сыйлау, ұлттық қауіпсіздікті немесе қоғамдық тәртіпті (*ordre public*), сонымен бірге, қоғамдық денсаулық немесе моральды сақтау жатады;

³ БҰҰ Бас Ассамблеясы, Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 10 желтоқсан 1948 ж., 217 А (III).

⁴ Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенцияның 10 бабы; Африкалық адам және халықтар құқықтары хартиясының 9 бабы; және Американдық адам құқықтары туралы конвенцияның 13 бабы.

-
- **Демократиялық қоғамға қажетті және белгілі шамада:** егер неғұрлым интрузивті шара шектеулі мақсатқа жетуге қабілетті болса, онда неғұрлым шектеуі төмен шараны қолданған жөн.

«Экстремизм» негізінде пікір білдіру еркіндігін шектеу

Халықаралық құқықта «экстремизмнің» келісілген анықтамасы жоқ⁵, бұл термин көп жағдайда терроризм терминінің өзгертілген түрі ретінде қолданылады. Бір қызығы, терроризм терминінің де анықтамасы жоқ. Екі термин де ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан пікір білдіруді шектеуге қатысты қолданылады.

Пікір білдіру еркіндігін қорғау ұлттық қауіпсіздік контекстінде бірнеше жылдан бері халықаралық деңгейде де, ұлттық деңгейде де салмақты пікірталас тақырыбына айналып келеді. Мысалы, халықаралық құқық талаптарына сай, пікір білдіру құқығын қоса алғанда, адам құқықтары терроризм, экстремизммен күресте сақталуы тиіс және жанама түрде шектелмеуі керек. Мәселен, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1456 (2003) резолюциясында:

Мемлекеттер терроризммен күрес мақсатында қолға алатын кез келген шара сонымен бірге адам құқықтары саласында, босқындар құқықтары және гуманитарлық құқықтар халықаралық құқық бойынша барлық міндеттемелеріне сәйкес келуі керек⁶.

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комиссиясы елдерді «терроризмге қарсы күресті пікір білдіру құқығын олардың халықаралық заңдардағы міндеттемелеріне қайшы келетін тәсілдермен шектеуге себеп ретінде пайдаланудан» бас тартуды еске салатын қарар қабылдады⁷.

⁵ Қараңыз., мысалы, БҰҰ ЕҚБ, **Терроризмге қарсы іс-қимылдың құқықтық аспектілері туралы жиі қойылатын сұрақтар**, 2009 ж., 4 п.; немесе **Интернетті террористік мақсаттарда қолдану**, 2012 ж., 49 п.

⁶ Қараңыз., мысалы, БҰҰ ЕҚБ, **Терроризмге қарсы іс-қимылдың құқықтық аспектілері туралы жиі қойылатын сұрақтар**, 2009 ж., 4 п.; немесе **Интернетті террористік мақсаттарда қолдану**, 2012 ж., 49 п.

⁷ 1456 Резолюция 2003 жылғы, 6 пункт. Сонымен бірге қараңыз: Бас Ассамблеяның 60/288 Жаһандық контртеррористік стратегиясы туралы Резолюциясы, 20 қыркүйек 2006 жыл.

Одан бөлек, Йоханнесбург принциптерінде «Ұлттық қауіпсіздік, пікір білдіру еркіндігі мен ақпаратқа қол жеткізу»⁸, пікір білдіру еркіндігі тек болуы мүмкін зорлық-зомбылыққа шақырғанда, мұндай зорлық-зомбылықтың болуына әкелетін, жасалған мәлімдеме мен зорлық-зомбылықтың туындауы арасында тікелей байланыс болған жағдайда ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан шектелуі мүмкін⁹. БҰҰ Бас хатшысы бұл интерпретацины қолдап, келесідей мәлімдеме жасады:

Заңдар тек терроризмге тікелей айдап салғанда қылмыстық қудалауға жол беруі керек – яғни, қылмыс жасауға үндейтін мәлімдемелер қылмыстық әрекет жасауға шақыру ниеті болғанда мүмкін, олар қылмыстық әрекетке жетелеуі мүмкін.¹⁰

Адам құқықтарын ынталандыру және қорғау мәселелері бойынша арнайы баяндамашы терроризмді қоздыруды қылмыстық жауапкершілікке тарту адам құқықтарының халықаралық заңнамасына сәйкес келуі үшін ол тек іс-әрекетке шақырумен шектелуі керек деп түсіндіреді. Шынайы террористік сипаттағы арандатушылық іс-әрекеттің нақты тәуекелін қамтиды, сондай-ақ хабарламаны беру ниетін де, осы хабарламамен террористік акт тудыру ниетін де көрсетеді деп түсіндірді.¹¹

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталыққа Қазақстанның терроризммен күрес заңына қосымша ретінде «экстремизммен» күрес заң жобасын бекіткені АРТИКЛЬ 19 ұйымына белгілі болды. Бірақ бұл заң жобасының «экстремизмге» қатысты интернет беттеріндегі айқындығы жоқтығы, әрі осы тақырып төңірегінде белгілі бір шектеулердің болуы халықаралық құқық талаптарына сай еместігін атап көрсетеді. «Жекелеген тұлғаларды, бірлестіктерді қорғауда нақтылығы жоқ болғандықтан, тым дәрменсіз» болғандықтан адам құқықтары

⁸ Адам құқықтары жөніндегі Резолюция 2003/42, Адам құқықтары жөніндегі Комиссия; Адам құқықтары жөніндегі Резолюция 2004/42 Адам құқықтары жөніндегі Комиссия; Көндіру және оларды еркін жеткізу еркіндігіне құқық; немесе Адам құқықтары туралы Резолюция 2005/38.

⁹ Йоханнесбург ұлттық қауіпсіздік, пікір білдіру еркіндігі және ақпаратқа қол жеткізу принциптері, қазан 1995 ж. Бүкіл әлемнен сарапшылар әзірлеген және БҰҰ пікір білдіру еркіндігі мәселелері жөніндегі Арнайы баяндамашысы бекіткен принциптері. *Сол жерде*, 6 принцип.

¹⁰ Бас хатшының баяндамасы, Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын терроризммен күрес жағдайында қорғау, A/63/337, 28 тамыз 2008 ж., 62.2 п.

¹¹ Арнайы баяндамашының адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын терроризммен күрес жағдайында ынталандыру және қорғау жөніндегі Баяндамасы, 22 желтоқсан 2010 ж., A/HRC/16/51, 29-32 пункттер.

комитеті мұндай талаптың ұлттық заң жобасында қолданылуын сынаған еді¹². Терроризмге қарсы күресте адам құқықтары мен негізгі бостандықтарына басымдық беру және қорғау туралы Арнайы баяндамашы мұны «rigoristic адам құқықтарына сәйкес келмейтін өте маңызды тәжірибе» деп сипаттап, бұл термин экстремизмнің не екендігі туралы заңсыз шешім қабылдауға мүмкіндік береді деген алаңдаушылығын білдірді¹³. Ол бұдан әрі экстремистік қылмыстар санатын «әсіресе түсініксіз және даулы», «кең және тым түсініксіз», «адам құқықтарына терең және ұзақ әсер ететін салдары бар» және, сайып келгенде, «кейбір негізгі адам құқықтарын жүзеге асырумен үйлеспейтін» деп сипаттады¹⁴.

«Өшпенділік тіліне» шектеу

«Өшпенділік тілі» терминінің адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықта анықтамасы жоқ, алайда БҰҰ аймақтық деңгейлерде де өшпенділік тілі анықтамасының кең мағынасын ұсынған болатын¹⁵. Жалпыға ортақ анықтамасының болмағанына қарамастан, жеке адамға немесе адамдар тобына қатысты жеккөрушілікті қорғалған сипаттамалары негізінде үшке бөліп қарастыруға болады. Реакциясына қарай адам құқықтары саласында халықаралық құқық мемлекеттерден осылай бөліп қарастыруды құптайды¹⁶.

- Халықаралық құқық мемлекеттерден талап ететін, соның ішінде қылмыстық, азаматтық және әкімшілік шаралар, сонымен бірге, халықаралық қылмыстық

¹² Ресей Федерациясы бойынша қорытынды ескертулер (CCPR/CO/79/RUS), 20 п.

¹³ Адам құқықтарына зорлық-зомбылық экстремизм және онымен күреске бағытталған саясат пен тәжірибенің ықпалы, Арнайы баяндамашының адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын терроризммен күрес жағдайында ынталандыру және қорғау мәселері бойынша баяндамасы, 21 ақпан 2020 ж., A/HRC/43/46, 13 пункт.

¹⁴ Сол жерде, 14 п.

¹⁵ Мысалы, Нәсілдік дискриминацияның барлық түрін жою жөніндегі Комитет «өшпенділік тілін» «адами құндылықтар мен теңдігінің негізгі құқық қорғау принциптерін жоқа шығаруға және жеке адам мен топтарды қоғам алдында беделіне нұқсан келтіруге бағытталған мәлімдемелердің формасы»; қараңыз. № 35 Жалпы ұсынысты, CERD/C/GC/35, 7 пункт. Еуропа Кеңесінің контекстінде қабылданған анықтамалар, қараңыз: № R(97)20 Жек көрушілікті қоздыру туралы Министрлер комитетінің ұсыныстары мен № Rec(2010)5 жыныстық ориентациясы мен гендерлік ұқсастығы белгілеріне байланысты дискриминациямен күрес жөніндегі шаралар туралы Министрлер комитетінің ұсыныстары.

¹⁶ Сонымен бірге, қараңыз: «Өшпенділік тілін» түсіндіру: инструментарий, қараңыз, жоғарыда.

-
- құқық және ХАСҚП 20 (2) бабымен тыйым салынатын «өшпенділік тілінің» ауыр формалары¹⁷;
 - ХАСҚП 19 (3) бабына сәйкес, мемлекеттер өзгелердің құқықтарын қорғауға байланысты тыйым салуы мүмкін «өшпенділік тілінің» басқа трлері қорқыту мен қудалау, дискриминациялық немесе мотивтелген алаушылық секілді өзге де формалары;
 - Заңды болса да «өшпенділік тілі» тәзімділік пен дискриминация тұрғысынан алаңдаушылық тудырады, Мемлекет тарапынан сыни реакцияға ұшыраса да, ХАСҚП 19 бабына сәйкес, шектеуден қорғалуы тиіс.

Тыйым салу міндеті

ХАСҚП 20 (2) бабы мемлекеттерді «кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеуді білдіретін ұлттық, нәсілдік немесе діни өшпенділіктің пайдасына кез келген үгіт-насихатқа» заңмен тыйым салуға міндеттейді. Бұл тұрғыда «сөйлеу пайдасы» белгілі бір топқа деген жеккөрушілікті көпшілік алдында қоздыру ниеті деп түсіну керек. 20 (2) бап мұндай насихатқа, егер ол арандату деңгейіне жеткен жағдайда ғана тыйым салады, бұл өз кезегінде сөйлеушінің басқаларды кемсітушілік, өшпенділік немесе зорлық-зомбылық актілерін жасауға итермелеу ниетін білдіреді. 10. Тыйым салынған нәтиже шынымен болмауы мүмкін болса да, «арандату» термині жек көрушілік сөздері «[мақсатты топқа] жататын адамдарға қатысты кемсітушіліктің, қастықтың немесе зорлық-зомбылықтың жақын тәуекелін» тудыруы мүмкін екенін білдіреді.¹⁸

Рабат іс-қимыл жоспары 20 (2) - бапта талап етілетін шектеулер көлеміне қатысты қосымша беделді нұсқаулар береді . Бұл құжатта қарастырылатын алты негізгі критерий¹⁹ көрсетілген.

¹⁷ БҰҰ Бас Ассамблеясы, Геноцид қылмыстары мен ол үшін жазаны ескерту жөніндегі Конвенция, 9 желтоқсан 1948 ж., БҰҰ халықаралық келісімшарттар жинағы, 78 т, 277 бет, 3 бап (с). Онда мемлекеттер үшін геноцидке тікелей және көпшілік алдында айдап салуға әкімшілік немесе азаматтық заңнамалар ұсынатын сынау секілді жеңіл жазалар емес, қылмыстық заңнама арқылы тыйым салуға нақты талаптар қарастырылған.

¹⁸ Қараңыз., мысалы, АРТИКЛЬ 19, Дискриминацияға, өшпенділікке және зорлық-зомбылыққа айдап салуға тыйым салу, желтоқсан 2012 ж.

¹⁹ Жоғарғы комиссардың Адам құқықтары жөніндегі басқармасы (ЖКАҚБ), Дискриминацияға, өшпенділікке және зорлық-зомбылыққа айдап салуға негіз болатын ұлттық, нәсілдік немесе діни жеккөрушілікті насихаттау тыйым салу жөніндегі **Рабат іс-қимыл жоспары**, ақпан 2013 ж.

-
- *Мәлімдеменің мазмұны:* пікір білдіру саяси, экономикалық және әлеуметтік мазмұнда қарастырылуы керек;
 - *Сөйлеуші:* атап айтқанда, спикердің позициясы және оның беделі немесе аудиторияға әсері. Спикер кең аудиторияға жүгінуі керек және оның сөзінде қорғалатын сипаттамалар негізінде зорлық-зомбылыққа шақырған қорғалатын топқа бағытталған жеккөрушілік сөздер болуы керек;
 - *Сөйлейтін адамның ниеті:* спикердің зорлық-зомбылықты насихаттауға қатысуы керек және аудиторияның зорлық-зомбылыққа итермелеу ықтималдығы туралы білуі керек;
 - Мәлімдеменің мазмұны айтылған сөздер, оның ішінде тұжырымның формасы мен стилі, кемсітуге, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа тікелей немесе жанама шақыру, сондай-ақ алға қойылған дәлелдердің сипаты мен дәлелдер арасындағы тепе-теңдік.
 - *Маңыздылығы мен ауқымы:* талдау қоғамдық мінездің сипатын, сөйлеу құралдарын, сондай-ақ мәлімдеменің қарқындылығы мен маңыздылығын оның қайталануы немесе масштабы тұрғысынан зерттеуі керек;
 - Зиян келтіру ықтималдылығы, оның сөзсіз болатындығы.

Адам құқықтары жөніндегі Комитет 20 бапта қойылған шектеулер 19 (3) бапта баяндалған үш бөліктен тұратын өлшемге сәйкес келуі керек деп анықтап берді.²⁰

Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою жөніндегі Комитет (КЛРД комитеті) сондай-ақ осы тестке халықаралық кемсітушіліктің барлық нысандарын жою жөніндегі Комитет (МКЛРД) 4 бабына сәйкес пікір білдірудің белгілі бір нысандарына тыйым салу міндеттемесін сақтау бойынша өз ұсынымдарын негіздеді.²¹

²⁰ Жалпы тәртіптегі ескерту № 34 12 қыркүйек 2011 ж., ССРР/С/С/34, 50 пункт.

²¹ Нәсілдік дискриминацияны жою жөніндегі БҰҰ Комитеті, Жалпы ұсыныс № 35: Нәсілдік сипаттағы жеккөрінушілік мәлімдемелермен күрес, 26 қыркүйек 2013 ж., 15–16 пп. НДЖК Комитеті бес контекстілі факторды: сөз мазмұны мен формасы; экономикалық, әлеуметтік және саяси контекст; мәлімдеушінің қызметі мен мәртебесі; сөзінің қол жетімділігі және мәлімдеме жасауының мақсатын назарға алу керек. НДЖК Комитеті сонымен бірге, мемлекеттер мәлімдеме жасаушының ниеті, сонымен бірге, залал келтірудің айналып өтпеуі мен болу мүмкіндігін ескеру керектігін айтады.

Рұқсат етілген шектеулер

Белгілі бір адамға ғана бағытталған «өшпенділік тілінің» формалары бар, бірақ кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеу мақсатында кең аудиторияға жеккөрушілікті насихаттамайды. Бұған Заңсыз мінез-құлықтың кемсітушілік қатерлері, құдалау және кемсітушілік шабуыл жатады. Бұл шектеулер ХАСҚП 19 (3) бабына және жоғарыда баяндалған үш бөліктен тұратын тестке сәйкес негізделуге тиіс.

Пікірдің заңдық көрінісі

«Өшпенділік тілінің» анықтамасының қалай айшықталатынына қарамастан, барлық «өшпенділік тілі» атаулыны заң жүзінде шектеп тастауға болмайтынын ескерген жөн. Сөз бостандығының халықаралық стандарттары қорлайтын, мазасын қашыратын немесе зәресін алатын сипаттағы мәлімдемелерді жақтайды²². Демек, жеке адамға немесе адамдар тобына келтірілген қорлау негізінде ғана пікір білдіруді шектеуге жол берілмейді.

Бастапқыда тек ХАСҚП 20 (2) бабын қолдануға көмек көрсетуге арналған Рабат іс-қимыл жоспарында баяндалған алты фактор қажетті түзетулерімен басқа «өшпенділік тілінің» ауырлық дәрежесіне жететінін анықтау үшін пайдалы нұсқаулықты қамтамасыз етеді, ол 19 (3) - бапқа сәйкес олардың шектелуін ақтайды²³.

Бұл мемлекеттерге өшпенділік категориясының белгілері болып табылатын негізгі наным-сенімдермен күресу немесе барлық адамдар үшін мүмкіндіктерді арттыру, құқықтық және саяси шаралар қабылдауға кедергі келтірмейді. Осы оң шаралардың көпшілігі Рабат іс-қимыл жоспарында²⁴, баяндалған, ол негізінен сөз бостандығы мен АРТИКЛЬ 19 теңдігі туралы Камден қағидаттарына негізделген²⁵.

Айналадағы әрқилы пікірлерді ескере отырып, автоматты түрде «өшпенділік тілі» ретінде қарастырылмауы керек. Мәлімдеме санаттарына қатысты нақтылыққа қол жеткізу пайдалы. Бұған тарихи оқиғаларды теріске шығару, мемлекеттік рәміздерді немесе институттарды қорлау және кейбір адамдар

²² Адам құқықтары жөніндегі комитет пікір білдіру еркіндігіне құқық көлемін «қатты қорлайтын» сөздердің болуымен сипаттайды, Жалпы комментарий № 34, *қараңыз, жоғарыда*, 11 п. Қараңыз, сонымен бірге, мысалы, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот, Хандисайд Біріккен Корольдікке қарсы, шағым № 5493/72, 7 желтоқсан 1976 ж.

²³ Қараңыз. Пікір еркіндігіне құқық және оны еркін білдіру құқығын ынталандыру және қорғау жөніндегі Арнайы баяндамашының баяндамасы, 2019 год. A/47/486, 24 п.

²⁴ *Қараңыз, жоғарыда*.

²⁵ АРТИКЛЬ 19, *Камден пікір білдіру еркіндігі және теңдік принциптері*, 2009 ж.

мен топтар қорлайтын деп санайтын басқа да сөздер кіреді. Бұл, атап айтқанда, Қазақстандағы шектеулердің екі саласының проблемасы болып табылады:

- **Діндерді диффамациялау, қарғыс айту:** пікір білдіру еркіндігі құқығы діндерді, олармен байланысты идеяларды немесе рәміздерді сыннан қорғау үшін немесе сенушілердің сезімдерін қорлау мен сыннан қорғау үшін шектелмеу керек. Мұндай заңсыз шектеулер ұлттық заңдарда әртүрлі формаларға ие болуы мүмкін, соның ішінде тікелей қорлау²⁶ және діни сезімдерді қорлау²⁷. Адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттар кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеудің қосымша элементінсіз қорлауға тыйым салу заңсыз екенін нақты көрсетеді²⁸.
- **«Мемлекет» пен мемлекеттік лауазымды тұлғаларды қорғау:** Халықаралық стандарттар «мемлекетті» немесе оның рәміздерін қорлаудан немесе сыннан қорғауға бағытталған сөз бостандығын шектеуге жол бермейді²⁹. Бұл ұйымдар «өшпенділік тілінің» нысаны бола алмайды, өйткені олар тұлға емес, сондықтан құқықтары жоқ³⁰. Мемлекет басшылары немесе басқа да мемлекеттік лауазымды тұлғалар сияқты мемлекетпен байланысты жеке тұлғалар үшін бұл мәртебе кемсітушілік туралы мәлімдемелерге немесе «өшпенділік тіліне» негізделетін сипат болып табылмайды.

²⁶ Тікелей күпірлік дінді, оның доктриналарын, символдары немесе құрмет көрсетілетін тұлғаларын болуы мүмкін сыннан, қарама-қайшылықтан, менсінбеу, стигматизация, стереотип немесе «диффамациядан» қорғауға бағытталған.

²⁷ Діни сезімді қорлау өздерін қандай да бір дінге жатқызатын адамдар тобына күпірлік ету жағдайлары арқылы намысына тиюден қорғауға бағытталған.

²⁸ Қараңыз. Рабат іс-қимыл жоспары, *қараңыз, жоғарыда*; Жалпы тәртіптегі ескерту № 34, *қараңыз, жоғарыда*, 48 параграф («діне немесе өзге наным жүйесіне құрмет көрсетпеуге тыйым, күпірлік туралы заңдарды қоса алғанда, ерекше жағдайларды есепке алмағанда, Пактінің 20 бабы 2 пунктінде көзделгендей, Пактпен сәйкес келмейді). Комитет сонымен бірге, «діни көшбасшылардың сыны немесе діни доктриналар мен сенім догматтарына пікірлерді «жоюға немесе жазалауға» «жол бермеу керектігін» атап өтті.

²⁹ Қараңыз., мысалы, Пікір еркіндігі мен олардың еркін айтылуына құқықты ынталандыру және қорғау туралы мәселелер жөніндегі Арнайы баяндамашының баяндамасы, А/НRC/14/23, 20 сәуір 2010 ж.; немесе Йоханнесбург принциптері, *қараңыз, жоғарыда*, 38 п.

³⁰ *Сол жерде*, Йоханнесбург принциптері.

Қазақстанның «экстремизм» туралы заңнамасы және оның орындалуын қамтамасыз ету

Конституциялық база

Қазақстан Конституциясының 20 бабы пікір білдіру бостандығына кепілдік береді. Алайда, кейбір конституциялық ережелер ХАСҚП-нің 19 және 20 баптарында белгіленген шектеулерге сәйкес келмейтін пікір білдіру бостандығына шектеулерді қарастырады.

Конституцияның 39 бабының 1 тармағында пікір білдіру бостандығын қоса алғанда, конституциялық құқықтарды шектеу туралы жалпы ескертпе келтірілген. Бұл ХАСҚП 19 (3) бабына сәйкес үш бөліктен тұратын тестке ұқсас, өйткені ол шектеулердің заңмен қамтамасыз етілуін және белгілі бір мақсаттарға жету үшін қажет болуын талап етеді. Алайда, пікір білдіру бостандығы шектелуі мүмкін негіздер ХАСҚП 19 бабының 3 параграфында тізбеленген (толық) негіздемелерден біршама ерекшеленеді. «Қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғаудан» басқа (олардың барлығы ХАСҚП-ның 19 бабында қамтылған) 39 баптың 1 тармағында «конституциялық құрылымды» қорғау туралы айтылған. Белгіленген беделді түсіндірудің болмауы кең түсіндіру кезінде қолданыстағы конституциялық жүйені сынайтын немесе Конституцияға өзгерістер енгізуді (бейбіт түрде) ұсынатын заңды мәлімдемені қамтуы мүмкін екендігі алаңдаушылық туғызады.

Басқа жерде Қазақстан Конституциясы пікір білдірудің бірнеше кең анықталған санаттарына тікелей тыйым салады. Осылайша, «өшпенділік тіліне» келетін болсақ, 20-баптың 3-тармағында, атап айтқанда, «әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, таптық және рулық үстемдікті насихаттау мен үгіттеуге» тыйым салынады. Бұл келесі мақсаттар үшін ХАСҚП 20-бабының 2-тармағына сәйкес тыйым салудың кең ауқымын қамтиды:

- «Артықшылық» - ХАСҚП-де айтылған «жек көрушілік» ұғымына қарағанда кеңірек және икемді ұғым;
- «Әлеуметтік артықшылық» - бұл одан да кең және анық емес категория, ол белгілі бір қорғауды қамтамасыз ететін топтарды немесе жеке тұлғаларды нақты анықтауға мүмкіндік бермейді. Бұл «әлеуметтік шығу» тегімен синоним

емес (бұл халықаралық заңмен танылған қорғалатын сипаттама) және ол әлеуметтік мәртебеге, кәсіп түріне, әлеуметтік функцияға немесе адамның жеке басының кез-келген басқа «әлеуметтік» аспектілеріне негізделген, немқұрайдылықты білдіретін кез-келген өрнекке қолданылуы мүмкін;

- «Кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеу» элементі тікелей талап етілмейді және ол болмаған жағдайда, сөйлеушінің ниеті немесе оның нәтижесінде зиян келтіру ықтималдығы ескерілуі керек деп болжауға болмайды.

«Тап» архаикалық тұжырымдамасына сілтеме таңқаларлық. Бұл тұжырымдама Қазақстанның әлеуметтік, саяси немесе құқықтық жүйелерінде қолданылмайтын сияқты. Беделді заңды анықтама / белгіленген сот практикасы болмаған кезде оның мақсаты немесе ықтимал қолдану аясы мүлдем түсініксіз болып қалады.

Бұдан басқа, Конституцияның 5 бабының 3 тармағы мақсаттары немесе іс-әрекеттері «әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға» бағытталған үкіметтік емес ұйымдарға (ҰЕҰ) тыйым салады. Конституцияның 20 бабының 3 тармағына сәйкес, бұл тыйымның ауқымы кең, ол кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелейтін сөздермен шектелмейді.

Конституцияның 39 бабының 2 тармағынан пікір білдіру бостандығын шектеуге қосымша конституциялық негізді табуға болады. Онда «ұлтаралық және конфессияаралық татулықты» бұзатын кез келген, мұндай іс-әрекет конституциялық емес деп жарияланады. Бұл ереже ауқымды әрі бұлыңғыр екендігі туралы сұрақтар туындайды. Атап айтқанда, АРТИКЛЬ 19 мынаны айтады:

- «Қабілетті» термині міндетті түрде ниеттің болуын талап етпейді және аталған зиянның («келісімді бұзу») келтірілуі ықтималдығының талап етілетін деңгейін көрсетпейді;
- «Келісімді бұзу [үйлесімділік]» термині бірдей кең түсінік болып табылады, ол тар, беделді түсінік болмаған кезде, ХАСҚП түсінігіндегі дискриминациямен, дұшпандықпен немесе зорлық-зомбылықпен шектелмейді.

Соңында, осы кеңінен айқындалған санатқа жататын пікір білдіруге қойылатын шектеулер Конституцияның 39-бабының 1-тармағына сәйкес мөлшерлестік өлшеміне сәйкес келуге тиіс деп пайымдауға болмайды, өйткені мұндай пікір білдіру «конституциялық емес» деп сипатталатындықтан, Конституциялық қорғаудан алынып тасталды.

«Экстремизм» мен «өшпенділік тілінің» криминализациясы

Қылмыстық кодекс

Қылмыстық кодекстің **174-бабы** «Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыруға, азаматтардың ұлттық ар-намысы мен қадір-қасиетін не діни сезімдерін қорлауға, сол сияқты азаматтардың дінге көзқарасы, тектік-топтық, ұлттық, рулық немесе нәсілдік қатыстылығы белгісі бойынша олардың артықшылығын не кемдігін насихаттауға бағытталған» қасақана жария әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылықты көздейді. Екінші бөлімде неғұрлым қатаң жаза (10 жылға дейін бас бостандығынан айыру) нақ сол әрекеттер үшін, егер олар не (1) адамдар тобы жасаса, не (2) қайталап жасалса, не (3) зорлық-зомбылықпен не күш көрсету қатерімен үйлессе, не (4) адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаса, не (5) «қоғамдық бірлестіктің басшысы, оның ішінде шетелдік көздерден алынған қаражатты пайдалана отырып жасаса» тағайындалады. Үшінші бөлімде сол әрекеттер үшін, егер оларды қылмыстық топ жасаса немесе ауыр зардаптарға әкеп соқса, одан да ауыр жаза (20 жылға дейін бас бостандығынан айыру) қарастырылған.

Бұл ереже билік органдарына халықаралық құқыққа сәйкес тыйым салынуы мүмкін «өшпенділік тілі» жағдайларын сот тәртібімен құдалауға мүмкіндік берсе де, қамтылатын пікір білдіру аясы ХАСҚП-ның 19 бабының 3 тармағына және 20 бабының 2 тармағына сәйкес ауқымды. Талап өлшемі қарастырылған жазаның шамадан тыс ауырлығымен де бұзылады.

174 бап анық емес тиянақсыз тұжырымдамаларға негізделген, олар заңда еш жерде анықталмаған, бірақ тым кең түсіндіруге оңай, мысалы, ар-ұждан, ұлттық ар-намыс пен қадір-қасиетті қорлау, артықшылықты немесе кемшілікті насихаттау. «Діни сезімдерге нұқсан келтіруді» қамтитын пікірді білдіруге тыйым салу да көмескі сипатына байланысты проблемалы болып табылады. Сонымен қатар, бұл Рабаттың іс-қимыл жоспары мен Адам құқықтары комитетінде³¹, әсіресе Адам

³¹ Жалпы тәртіптегі ескерту № 34, жоғарыда қараңыз, 48-49 пункттер; Адам құқықтары жөніндегі комитет, Ким Корея Республикасына қарсы, шағым № 574/1994, 3 қараша 1998 ж., және Пак Корея Республикасына қарсы, шағым № 628/1995, 20 қазан 1998 ж.

құқықтары жөніндегі кеңестің³² және БҰҰ³³ арнайы баяндамашыларымен бірге сынға алынған, сөз бостандығын шектеу категориясына, бостандықты елеулі түрде бұзғаны үшін тыйым салуды білдіреді.

Осы позицияға енгізілген белгілі бір қорғалатын сипаттамалар ХАСҚП рұқсат ететін шектерден де кеңейтеді. Адамдарды нәсіліне, ұлтына, діни сенімдеріне немесе әлеуметтік шығу тегіне байланысты оларға бағытталған «өшпенділік тілден» қорғау дау тудырмаса да, «әлеуметтік алауыздыққа» (әлеуметтік топқа жататын қорғалатын сипаттамамен) және «таптарға» сілтеме жасау өте қиын.

«Әлеуметтік араздық» - бұл мағынасы тар және болжамды түрде анықтама беру үшін тым түсініксіз және тым икемді ұғым. Ол билік тарапынан мақұлданбаған кез-келген сыни жек көрушілік мәлімдемелерді қамтуы, белгілі бір адамдар тобына бағытталған болуы мүмкін (бұл алаңдаушылық осы ережені төменде талқыланған практикада қолдану арқылы расталады).

Белгілі бір «тапқа» жату негізінде берілетін қорғауға келетін болсақ, қазіргі заманғы Қазақстанның болмысында осы архаикалық тұжырымдаманың мағынасын дұрыс түсінбеу, оның іс жүзінде қолданылуын алдын ала болжауға мүмкіндік бермейді және бұл ХАСҚП-ның 19 бабының 3 тармағына сәйкес заңдылық талабына қайшы келеді. Сондай-ақ, мұндай шектеудің қажеттілігін дәлелдеу мүмкін емес, өйткені бұл санатты заң шығарушылар жасанды түрде енгізген және ешқандай дискриминация мен дұшпандықтың бұрыннан қалыптасқан үлгілерін көрсетпейді.

³² Адам құқықтары жөніндегі Кеңес Резолюциясы (АҚК) 16/18 и [АҚК Резолюциясын жүзеге асыру 16/18: инклюзивтілік, плюрализм және сан алуандық құрылымы](#), АРТИКЛЬ 19, ақпан 2017 ж.

³³ Пікір еркіндігіне құқық пен оны еркін білдіруді ынталандыру және қорғау мәселелері жөніндегі Арнайы баяндамашының Адам құқықтары жөніндегі кеңеске баяндамасы, 28 ақпан 2008 ж., А/НRC/7/14, 85 пункт; [Бірлескен мәлімдеме](#) 10 желтоқсан 2008 ж.; Дін немесе наным бостандығы бойынша мәселелер жөніндегі Арнайы баяндамашының АҚК екінші сессиясындағы баяндамасы, А/НRC/2/3, 20 қыркүйек 2006 ж., 38 п.; Дін немесе наным бостандығы бойынша мәселелер жөніндегі Арнайы баяндамашының және қазіргі заманғы нәсілшілдік формалары, нәілдік дискриминация, ксенофобия және олармен байланысты төзімділік жөніндегі Арнайы баяндамашының баяндамалары, құжат БҰҰ № А/НRC/2/3, 20 қыркүйек 2006 ж.

174 бап тыйым салынған әрекеттер, мәлімдемелер әдейі болуын талап етеді. Алайда, ниет тек іс-әрекеттің өзі үшін (мысалы, мәлімдемені қасақана жариялау) немесе тыйым салынған зиянды салдарларды жасау үшін қажет пе? Бұл жағы белгісіз.

Тек соңғы интерпретация ХАСҚП шеңберіндегі сөз бостандығының кепілдіктеріне сәйкес келсе де, тәжірибе көрсеткендей, қолданыстағы екіұштылық бірінші түсіндірудің пайдасына алынып тасталады, бұл сотталушыға қатысты жазалау және пікір еркіндігіне қатысты шектеу.

Ережеде дау туғызған, айтылған тыйым кез-келген салдардың пайда болуына белгілі бір ықтималдылықтың қажет екендігі туралы ештеңе айтылмаған, тіпті ондай ықтималдық қандай дәрежеге жетуі керек. Бұл маңызды элементтің болмауы іс жүзінде Рабаттың Іс-қимыл жоспарының алты бөлімнен тұратын тестінде көрсетілген басқа тиісті факторларды қоспағанда, тек мәлімдеме мазмұнына назар аударылатындығын білдіреді.

174 баптың 2 және 3-тармақтарында аталған осы факторлардың кейбіреулері салмағы ауыр мән-жайлар түрінде көрінеді. Алайда, бұл механикалық түрде жасалады, ол жеке істің нақты жағдайларын жан-жақты талдауды алмастыра алмайды. «Өшпенділік тілі» ауыр зардаптарға әкелетін нақты жағдайды қоспағанда (сөйлеушінің ниеті болған жағдайда), ауырлататын жағдайлар (мысалы, сөйлеушінің азаматтық ұйымның көшбасшысы ретіндегі қайталануы немесе мәртебесі сияқты) автоматты түрде «өшпенділік тілдің» нақты жағдайын өшпенділік тілдің кез-келген басқа жағдайымен салыстырғанда анағұрлым ауыр етпейді, бұл факторлар жоқ, тіпті егер істің ерекшелігіне байланысты болса да, олар даулы мәлімдеменің теріс әсерін немесе зиян келтірудің жоғары ықтималдығын көрсетуі мүмкін. Мәлімдеменің мазмұны, ол жасалған саяси немесе әлеуметтік контекст, аудиторияның мөлшері мен қабылдағыштығы, спикер қолданатын платформа орта және сөйлеушінің бейресми ықпалы мәртебесі белгілі бір жағдайда «өшпенділік тілінің» ауырлығын бағалау кезінде бірдей немесе одан да маңызды болуы мүмкін факторлардың мысалы болып табылады.

174 бапта көзделген ауыр мән-жайлар мен «өшпенділік тілі» оқиғасының ауырлығы арасында автоматты байланыс болмағандықтан (елеулі мән-жайлар туралы ескертпені алып тастай отырып), осы мән-жайлардың негізінде көзделген неғұрлым қатаң үкімдерді ХАСҚП-ның 19 бабы 3 тармағының мағынасында қажетті деп ақтауға болмайды.

Осы жағдайлардың екеуі қосымша проблемалы болып табылады, өйткені олар билікке азаматтық белсенділер мен БАҚ қызметкерлеріне түрде қатаң жаза қолдануға мүмкіндік береді.

-
- Мұндай жағдайлардың біріншісі - өзінің «қызмет бабында» «өшпенділік тілін» қолдану. Қылмыстық кодекс осы мақсаттар үшін «қызмет жағдайының» мағынасын анықтамайды, сондықтан оның тек мемлекеттік лауазымдарды атқаратын адамдармен шектелетіні, оның кез-келген басшылық лауазымдарға (мысалы, жеке секторда) таралуда ма, жоқ па белгісіз. Құқық қорғау органдары ең кең түсіндіруді таңдауға бейім болғандықтан, бұл тармақтың редакторларды немесе тіпті журналистерді олардың тіліне байланысты қылмыстың сипаты мен әсерінен гөрі кәсібіне байланысты қатаң жазалау үшін қолданылуы мүмкін деген алаңдаушылық туғызады».
 - Бұл топтағы тағы бір ауырлататын жағдай – «өшпенділік тіліне» қатысты теріс қылық жасау, қоғамдық «бірлестіктің көшбасшысы» бола отырып, сөйлеушіге тиесілі болғандықтан ғана қатаң жаза қолдану азаматтық ұйымдар мен белсенділердің еркін пікір білдіру бостандығына қосымша кедергі келтіреді. Бұл сонымен қатар бірлестік бостандығын ерікті кемсітушілік. Мұндай адамнан өзінің ресми функцияларын орындау кезінде «өшпенділік тіліне» қатысты теріс қылық жасаудың қажеті жоқ сияқты, олар өздерінің жеке сапаларында сөйлесе де, қолданылады.

Қорытындылай келе, 174 бап Қылмыстық кодекстің «бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы» қылмыстарға арналған бөліміне енгізілгенін атап өткен жөн. Осы бөлімдегі басқа қылмыстар негізінен адамзатқа қарсы қылмыстар және халықаралық құқыққа сәйкес әскери қылмыстар деп танылған әрекеттер болып табылады. Мұндай санатқа жатқызу 174 бапта көзделген жазалардың ауырлығын түсіндіруі мүмкін, бірақ ол ешқандай жағдайда ақталмайды. Тек «өшпенділік тілінің» ең қатал түрі - геноцидке итермелеу - халықаралық қылмысқа теңестіріледі. Алайда, 174 бап пікір білдірудің әлдеқайда кең саласын қамтиды (іс жүзінде, жоғарыда айтылғандай, оның ауқымы кең, криминализацияны айтпағанда халықаралық құқыққа сәйкес заңды түрде шектелмейтін пікір білдіруді қамтиды). Геноцидті қоздыруға тең келетін «өшпенділік тілі» 174 бапқа сәйкес келе ме, жоқ па, белгісіз, өйткені оны геноцидті нақты криминализациялайтын Қылмыстық кодекстің 168 бабы бойынша қудалауға болады.

Басқа заңнамаларға сәйкес «экстремизм» мен «өшпенділік тіліне» қарсы шаралар

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс

Әрі қарай тыйымдар Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексте қамтылған

«Әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, рулық, топтық араздықты қоздыруға» бағытталған контент өндірісі, сақтау, жөнелту және таратуға Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің **453 бабында** көрсетілген санкциялар қоданылуы мүмкін. Осы ережеге сәйкес, жауапкершілікке тек жеке тұлғалар емес, коммерциялық ұйымдар мен БАҚ тартылуы мүмкін. Жеке адамдарға қарастырылатын айыппұлдар Қылмыстық кодекстің 174 бабы бойынша түрмеге қамау және кәсіби шектеулермен салыстырғанда әлдеқайда жеңіл жаза. Алайда, медиа ұйымдар жағдайында «өшпенділік тіліне» қатысты бірнеше рет жасалған қылмыс бойынша автоматты жазалау лицензияны тартып алу және заң бұзған ұйымды жабуға әкеледі. «Өшпенділік тіліне» қатысты қайтадан жасалған құқық бұзушылық кез келген жағдайда осы жазаны қолдануға себеп болады, ал бұл жаза ХАСҚП 19 бабына сәйкес, талапқа сай келмейді.

Қылмыстық кодекстің 174 бабы мен Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 453 бабының анықтамаларының айырмашылығы соңғысы тыйым салынған әрекеттердің қасақана болғанын тікелей талап етпейді. Бұл халықаралық құқыққа сәйкес (тіпті ішкі заңнамаға қатысты да болуы мүмкін), «өшпенділік тілі» заңсыз болмаса да, пікір білдіргені үшін шектеу қолдануға айтарлықтай қосымша ықпал етеді:

- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 453 бабы мәлімдеме жасамаса да, өзгелердің айтқандарының таралуына қызмет ететін, дайындау, сақтау, жеткізу және тарату секілді қызмет көрсететіндер адамдар мен ұйымдарға жаза қарастырады. Оларға жауапкершілік жүктей отыра, (осылайша даулы контенттің заңсыз сипатқа ие екенін нақты білетініне қарамастан), заң мұндай жеткізушілердің аса сақ болуына және потенциалды даулы немесе мәселелі материалдардан, тіпті олар ұлттық заңнамаға сәйкес, заңсыз болмаса да, бас тартуына түрткі болады.
- 453 бапта мәлімдеме жасаған тұлғалар мен ұйымдарды, яғни тыйым салынған залалды салдарының болуын қаламаса да, тыйым салынған контентті айтқаны үшін жазалайды. Жоғарыда түсіндірілгендей, дискриминация, өшпенділік және зорлық-зомбылық шақыруға ниет халықаралық құқыққа сай шектелуі тиіс өшпенділік тілінің маңызды элементі болып саналады. Ізінше, Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі абайсызда айтылған өшпенділік тіліне тыйым салуы себепті ХАСҚП 19 (3) және 20 (2) баптарының талаптарын бұзады.

Егер Қылмыстық кодекстің және Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің тиісті ережелері жиі сәйкес келетін болса, (мысалы, араздықтың қандай да бір түрлерін қоздыруға қасақана бағытталған қатынастарды), заңда нақты жағдайды сараптау арқылы қай ережеге жатқызатыны туралы критерий жоқ. Бұл шешім

құқық қорғау органдарының қарауына қалдырылған секілді, өз кезегінде онсыз да ережелері нақты емес жайттарды одан әрі ушықтырып жіберуі мүмкін.

Экстремизм туралы заң

Жоғарыда аталған араздықтың түрлерін «қоздыратын» сөздер экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңға (Экстремизм туралы заң) сәйкес, экстремизм нысаны ретінде қаралады. Нәжжесінде бұл жеке адамдар мен ұйымдарға қарсы, сондай-ақ, тікелей заңсыз контентке қарсы күрес ретінде қолдану үшін контрэкстремистік шаралар кешенін іс жүзінде пайдалануы мүмкін.

Пікір білдіру бостандығын шектейтін қосымша кедергілерді келесі санаттарға бөлуге болады:

- «Өшпенділік тіліне» байланысты кінәлі деп танылған тұлғаларға қылмыстық заңнамаға сәйкес қолданылатын жазадан бөлек қосымша ұзаққа баратын салдарлар бар (мұндай адамдарды терроризм мен экстремизмнің демеушілері тізіміне енгізіп қояды);
- Тыйым салынған «экстремистік» контентті таратқаны үшін жауапты деп танылған ұйымдарға тыйым салу, оларды жабу;
- Тыйым салынған контентті «экстремистік материалдар» тізіміне енгізу арқылы айналымнан алып тастау (бұл іс жүзінде тек белгілі бір контентті емес, бүкіл веб-сайттарды бұғаттауға мүмкіндік береді);
- Экстремистік контентті бұғаттау үшін тұтас байланыс желісі мен веб-сайттардың жұмысын тоқтата тұру (Байланыс туралы Заңға сәйкес);

Жеке тұлғаларға қарсы қосымша санкциялар

Қылмыстық жолмен алынған қаржыны заңдастыруға (жымқыруға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы Заңның 12 бабына сәйкес, 174 баппен сотталған кез келген адам «терроризмді және экстремизмді қаржыландырған ұйымдар мен тұлғалардың тізіміне» автоматты түрде енгізіледі. Олар соттылығы өтелгенге дейін, яғни қылмыстық жазасын өтегеннен кейін 6 немесе 8 жыл бойы тізімде сақталады (8 жылдық мерзім 174 бап 3 тармақ бойынша шыққан үкімге қолданылады).

Іс жүзінде адамды мұндай тізімге қосу оның бостандығы мен жеке өмірін өте қатаң шектегенмен бірдей және оның күнделікті өмірін жалғастыру қабілетіне ұзақ және жағымсыз салдар әкеледі. Бұл салдарға мыналар жатады:

-
- Адамды өз қаржысын өз бетінше жұмсау мүмкіндігінен айыру (банк шоттарын бұғаттау);
 - Адамды коммерциялық емес ұйымдар құруға оларға қатысу құқығынан айыру;
 - Коммерциялық қызметпен айналысу мүмкіндігіне қатал шектеу, соның ішінде жеке кәсіпкер ретінде тіркеуден бас тарту арқылы;
 - Көлікті тіркеуге немесе біреуге беруге тыйым салу.

Бұл шектеулер бір заңнамалық актіде бекітілмеген, керісінше «экстремизм» мәселесімен байланысты емес түрлі заңдарда шашыраңқы орналасқан. Бұдан да басқа шектеулер заңнамада бұрыннан болуы әбден мүмкін немесе болашақта жаңа шектеулер қосылуы ықтимал.

Бұл шектеулердің лаңкестік пен зорлықшыл экстремизмнің шынайы демеушілеріне жауап ретінде тиімділігіне қарамастан «өшпенділік тілде» екі рет кінәлі тұлғаларға оларды мәжбүрлеуге негіз жоқ. Ондай ақтау бұл шаралардың сипатымен де, тіпті ұлттық заңнамаға сәйкес келетін формалды логикамен қамтамасыз етілмейді (өйткені бұл тізбе лаңкестік экстремизм демеушілеріне ғана әдейі арналған). «Өшпенділік тілі» үшін сотталған тұлғаларға оларды қолданудағы жалғыз түсіндірмесі – бұл әрекеттерді «экстремизм» ретінде формалды сипаттау мүмкіндігі.

Бұл шектеулердің қосымша мәселесі олардың автоматты және қатал түрде енгізіліп, осылайша сәйкестік талаптарын айқын бұзылуында жасалады. Олар тұлғалардың қылмыстық процесте алынған үкіміне қарамастан бұл үкімнің орындау мерзімі шартты мерзім немесе айыппұл болса да қолданылады. Демек, әр нақты жағдайда бұл қосымша санкциялар сотталушы үшін қылмыстық жазаға қарағанда анағұрлым ауыр болуы мүмкін.

Жоғарыда баяндалған деректерді ескере отырып бұл шараны «өшпенділік тілі» үшін сотталған тұлғаларға қолдану ХАСҚП 19 бабы 3 тармағын өрескел бұзу болып табылады.

Ұйымдарға қарсы санкциялар

Егер ұлттық заңнамада анықталғандай «өшпенділік тілін» таратуда жауапкершілік мойындалған болса «Экстремизмге қарсы» заңнама билікке коммерциялық емес және бұқаралық ақпарат құралдары сияқты ұйымдарды жоюға және тыйым салуға мүмкіндік береді. Бұл шараның құқықтық негізі Экстремизм туралы заңның 3 мен 8 баптарымен негізделген. Осы ережелерге сәйкес «экстремизмді

жүзеге асыратын ұйымды» сот «экстремистік ұйым» деп жариялап, оған бүкіл ел аумағында қызметіне тыйым салады.

«Экстремизмді жүзеге асыру» - бұл шараны қолданудың маңызды критерийі. Жоғарыда айтылғандай экстремизм әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған деп саналатын мақсаттарды қамтиды. Осы санатқа жататын мәлімдемелерге жауап ретінде ұйымға қолданылуы мүмкін шектеу шаралары (тұрақты жабу және тыйым салу) 19 баптың (3) бөлігін өрескел бұзушылық болып табылады:

- Қазақстан заңнамасында «өшпенділік тіліне» қолданылатын анықтама жоғарыда талқыланғандай пікірлер соншалықты түсініксіз. Халықаралық құқыққа сәйкес заңды шектеуге келмейтін «өшпенділік тілін», сондай-ақ өшпенділік тілінің қандай болса да формасын білдірмейтін заңды мәлімдемелерді де (мысалы, билікті сынау) қамтиды.
- Аз шектеу шараларының болмауы: заңнамада «араздық тілінің» шынайы жағдайлары анықталса да, пікір білдіру бостандығы мен бірлестік бостандығын барынша қорғауды қамтамасыз етуге арналған жіңішке тәсіл жоқ. Алайда, халықаралық құқыққа сәйкес, ұйымның қызметін тоқтатуға ерекше жағдайларда, мысалы, «өшпенділік тілі» ерекше елеулі сипатқа ие болған кезде, аса елеулі қоғамдық қауіп төндіргенде немесе «өшпенділік тілінің» елеулі үлгілері қайталанған кезде және бұрын қолданылған аз шектеу шаралары жеткіліксіз болған кезде ғана рұқсат етілуі керек. Бірінші кезекте өзін-өзі реттеу және шағым беру тетіктері, жауап беру құқығы, ақшалай айыппұлдар, ресми ескертулер немесе қызметті уақытша тоқтата тұру сияқты аз шектеу шаралары қолжетімді болуы қажет.

Экстремизм туралы заңға сәйкес ұйым тек оны «экстремистік ұйым» деп жариялаған сот шешімі негізінде ғана жойылуы немесе тыйым салынуы мүмкін. Алайда, соттар жұмыс істеуі керек қолданыстағы құқықтық базаның кемшіліктері бар екенін ескере отырып, бұл болжамды сот кепілдігінің практикалық маңызы аз.

«Экстремистік» контентті шектеу

Экстремизм туралы заңның 1-бабы «экстремистік материалдар» ұғымын енгізеді. Бұған осы есепте талқыланған тыйым салынған сөйлеу түрлерін қамтитын кез-келген медиа / баспа / сақтау құрылғысы кіреді. Басқа шаралар тыйым салынған мазмұн авторларына немесе тыйым салынған мазмұнды тарату арналары ретінде әрекет ететін жеке адамдар мен ұйымдарға бағытталған болса, бұл шара тікелей тыйым салынған мазмұнға бағытталған.

Экстремизм туралы заң мазмұнның «экстремистік материал» екенін ресми түрде

анықтау процедурасын тікелей белгілемейді. Алайда, экстремизм туралы Заңның 9-бабы «экстремистік ұйым» үшін процедураға ұқсас міндетті сот шешімін талап етеді дегенді білдіреді. Бұл түсіндірмені азаматтық іс жүргізу кодексінің 47-тарауы да растайды, ол «экстремистік ұйымдар» мен «экстремистік материалдарды» сот анықтамасының бірыңғай рәсімін белгілейді.

Бұл есепте қарастырылатын барлық шектеулер жағдайлары бұл шара ішкі заңнамада «өшпенділік тілін» тым кең анықталуымен байланысты. Сол себепті ол ХАСҚП 19 бабының 3 параграфымен және 20 бабының 2 параграфымен сәйкес келеді деп айту мүмкін емес. Алдында көрсетілгендей түбінде жатқан құқықтық базаның негіздік кемшіліктері болғандықтан соттың араласуы шараны жөнсіз немесе лайықсыз қолданудың парапар кепілі бола алмайды.

Мұндай шараның қосымша проблемасы - ол бағытталған мазмұнды қоғамдық саладан толығымен алып тастау (мұндай әрекет ету шарасы балалар порнографиясы немесе зорлық-зомбылық көріністерінің суреттері сияқты заңсыз мазмұнның ең экстремалды түрлеріне ғана қатысты болуы керек). Бұл тәуелсіз талдау жүргізуге немесе осы шараны пайдаланудың нақты практикасына мониторинг жүргізуге мүмкіндік бермейді. Нәтижесінде, билік халықаралық сөз бостандығы стандарттарына сәйкес заңды мазмұнды алып тастауға және жеке адамдар мен ұйымдарды осындай мазмұнды таратқаны үшін жазалауға ғана емес, сонымен бірге «дұшпандық тілі»/экстремизмге қарсы заңдардың кез-келген заңсыз қолданылуын қоғамдық бақылаудан қорғай алады.

БАҚ туралы заңға сәйкес БАҚ қызметін тоқтату

БАҚ туралы заң жариялануы мүмкін мазмұнға бірқатар шектеулер қояды. Заңның 13 бабы, атап айтқанда, «соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық басымдықты» насихаттауға; «терроризмге қарсы операцияларды жүргізу кезеңінде олардың техникалық тәсілдері мен тактикасын» ашуға немесе «экстремизм немесе терроризмді» насихаттауға тыйым салады. Кез келген осы шектеулерді бұзу БАҚ лицензиясын уақытша тоқтатуына әкелуі мүмкін; ал экстремизм немесе терроризмге тыйым салуды бұзу және «ұлтаралық және конфессияаралық араздықты қоздыруға бағытталған материалдарды жариялау» лицензиясынан айырылуға әкелуі мүмкін.

Артикль 19 ұйымы бұл ережелер бойынша бірқатар қауіптері бар екенін айтады:

- Бұл шектеулер жоғарыда талданған басқа заңдармен сәйкес қолданыстағы тыйымдарды қайталайды немесе қолданыстағы тыйымдардың сәл басқаша нұсқасын жасайды. Таза құқықтық тұрғыдан алғанда, БАҚ туралы заңдағы қайталанулар немесе заңдағы ережелердің өзгертілуі күрделі жағдай туғызады. Сонымен қатар, тыйымдардың қайталануы БАҚ-на тексеруге түсуі туралы сигнал жібереді. Бұл олардың пікір білдіру бостандығына заңсыз әсер етуі мүмкін. Бұл алаңдаушылық осы шектеулердің кең және екіұшты сипаты есебінен айырықша өзекті.
- Екінші қауіп бұл шектеулердің соншалықты кең тұжырымдалуынан оларды саяси мақсатта теріс пайдалану өте оңай. Жоғарыда айтылғандай, пікір білдіру бостандығының барлық шектеулері үш бөліктен тұратын тест талаптарына сәйкес болуы қажет. Екіұшты және кең тұжырымдалған шектеулер пікір білдіру бостандығы құқығына заңсыз араласады. Сонымен қатар шектеулер абсолюттік айтылуда қалыптаспай және пікірді білдіру бостандығының негізіне зиян келтірмеуі маңызды. «Әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік немесе рулық артықшылықты» насихаттайтын, «терроризмді» немесе «экстремизмді» насихаттайтын материалдарды жариялауға шектеу қою анық емес және саяси мақсаттарда теріс пайдалану нысанасы болуы мүмкін; сонымен қатар:
- Терроризмге қарсы тактика туралы ақпаратты ашуға тыйым салу бұқаралық ақпарат құралдарында бейбіт тұрғындар қаза болған кезде қарулы күштер немесе полиция дұрыс тактиканы қолданды ма, жоқ па соның салдарын талқылауға мүмкіндік бермейді.

Байланыс туралы заңына сәйкес веб-сайттарды және түгелдей жүйелерді бұғаттау

Байланыс туралы Заңның³⁴ 41-1-бабы құқық қорғау органдарына, ұлттық қауіпсіздік органдарына және ақпарат министрлігіне веб-сайттарға, тіпті бүкіл байланыс желілері мен қызмет көрсетушілерге немесе «экстремистік және террористік әрекеттерді жүзеге асыруға шақыратын ақпаратты таратуға» қол жеткізуді уақытша тоқтата тұруға кең дискрециялық өкілеттіктер береді. Шын мәнінде, бұл шараны қолданудың жалғыз критерийі - бұл веб-сайттар, желілер немесе провайдерлер заңсыз деп саналатын мазмұнды қамтиды (яғни «экстремистік немесе террористік әрекеттің» кең санатына жатады), оны жоюды талап ететін органдар. Жоғарыда қарастырылған басқа шаралар сияқты, бұл тек «өшпенділік тілмен» ғана шектелмейді, керісінше ішкі заңнамада

³⁴ Қазақстан Республикасының Заңы, 23 шілде 1999 ж. № 451-І кейінгі өзгерістерімен.

түсіндірілуіне байланысты «өшпенділік тілі» болып табылатын тыйым салынған мәлімдемелердің кең спектріне қолданылады (мысалы, «экстремизм» нысаны ретінде).

Артикль 19 және Құқықтық Медиа Орталық веб-сайттарды бұғаттау пікір білдіру бостандығына лайықсыз араласу бұл мәлімделген мақсатқа жету үшін тиімсіз деп бағалайды. Алайда, үкімет бұғаттау шараларын енгізуге ұмтылғанда, кез келген мұндай шаралар заңмен реттелуі керек. Бұғаттау заңсыз боп табылатын контентке қатысты немесе пікір білдіру бостандығы аумағының халықаралық стандарттарына сәйкес заңды түрде шектелуі мүмкін мазмұнға қатысты болуы керек. Тиісінше, бұғаттау өкілеттігін қарастыратын кез-келген заң³⁵.

- Пікір білдіру бостандығы халықаралық стандарттарына сәйкес заңды түрде бұғатталуы мүмкін контент категориясын анықтау;
- Бұғаттау қолданылуға жататын деңгейді немесе деңгейлерді, және қолданылатын технологиялар түрлерін анықтау; осыған байланысты, белгілі бір технологияларды қолданар алдында, ұсынылған технологиялардың пікір еркіндігіне, жеке өмір құқығына зиянды әсер ететінін және сол мақсатқа жету үшін балама, аз интрузивті әдістерді қолдануға болатындығын анықтау үшін олардың әсерін бағалау керек;
- Бұғаттауға тек заң ережелеріне сәйкес тиісті процедуралық кепілдіктері бар тәуелсіз және бейтарап сот рұқсат беруі керек екенін анықтау;
- Мазмұнға кіруді бұғаттау туралы кез-келген шешім шектеулі және заңды мақсатқа сәйкес болуы керек. Бұғаттау туралы кез-келген сот шешімін қамтуды анықтаған кезде соттар келесі критерийлерге негізделуі керек:
 - Кез келген бұғаттау туралы қаулы мүмкіндігінше тар болуы қажет;
 - Пікір білдіру еркіндігі құқығына теріс әсерін қоса отырып, болжамды заңсыз қызметпен ең шектеулі күрес құралы бұғаттау туралы қаулы болатынын анықтау;
 - Заңды контент ешқашан бұғатталмауы керектігін ескеру, басқа да заңды материалдарға қолжетімділік қиындайды, салдары қандай дәрежеде болатынын анықтау;

³⁵ Қараңыз., мысалы, Артикль 19, [Сүзгіз пікір білдіру еркіндігі: Бұғатта мен сүзгіден өткізу сөз бостандығына қалай әсер етеді](#), желтоқсан 2016 ж.

-
- Шараның жалпы тиімділігі және шамадан тыс бұғатталу тәуекелдігі.

Алайда, қазақстандық заңдарда мұндай деструктивті шара үшін заңсыз мазмұннан басқа ешқандай қосымша критерийлер қарастырылмаған. Сондай-ақ:

- Ұлттық заңнамаға сәйкес заңсыз мазмұнды құрайтын мәлімдемелердің кең спектрін мұндай масштабтағы шұғыл араласуды шынымен ақтайтын ерекше өрескел жағдайларға дейін тарылтпайды;
- Биліктен ең аз шектеулі тәсілді қолдануды немесе тоқтата тұрудың пікір еркіндігі басқа да құқықтар мен заңды мүдделерге теріс әсерін ескеруді талап етпейді;
- Мұндай тоқтата тұру қандай мерзімге салынатыны көрсетілмейді;
- Бұл шараны негізсіз/заңсыз пайдалануға қарсы ешқандай процедуралық кепілдіктер берілмейді.

Мұндай қосымша критерийлердің болмауы заңсыз контенттің (және, әсіресе, «өшпенділік тілінің») ішкі анықтамаларының проблемаларымен күрделене түседі. Демек, бұл шара 19-баптың 3-параграфына және 20- баптың 2-параграфына сәйкес келмейді. Естеріңізге сала кетейік, адам құқықтары жөніндегі Комитет бұл тәжірибені нақты сынға байланысты жоққа шығарды:

Веб-сайттардың, блогтардың және интернет-технологияларға негізделген электрондық және өзге де ақпаратты таратудың кез келген басқа да осындай жүйелерінің, оның ішінде интернет желісіне қол жеткізу жүйелері немесе іздеу жүйелері сияқты осындай коммуникация құралдарының жұмысын қамтамасыз ететін жүйелердің жұмысына кез келген шектеулерге олар 3-параграфпен үйлесімді шамада жол беріледі. Рұқсат етілген шектеулер жалпы мазмұнға байланысты болуы керек; белгілі бір сайттар мен жүйелердің жұмысына жалпы тыйым салу 3-параграфқа сәйкес келмейді.³⁶

«Өшпенділік тіліне» шектеуді сақтауды қамтамасыз ету

«Экстремизмге» және «өшпенділік тіліне» ұқсас мәлімдемелерге қатысты қолданыстағы шектеулерді сақтау билік тарапынан ашықтықтың өте

³⁶ Жалпы тәртіптегі ескерту №. 34, қараңыз жоғарыда, 43 п.

төмен деңгейін көрсетеді, ішінара «өшпенділік тілі» «экстремизм» санатына жатқызылғандықтан, автоматты түрде ұлттық қауіпсіздікке елеулі қауіп ретінде қарастырылады. Құпиялылықтың сақталуын талап етеді. Атап айтқанда, «экстремистік материалдар» деп белгіленген «өшпенділік тілі» бар кез-келген мазмұн қоғамдық өмірден толығымен алынып тасталады, бұл үшінші тараптың оны талдау мүмкіндігін жоққа шығарады. Тіпті қылмыстық кодекстің 174-бабы бойынша қылмыстық істер бойынша шешімдер де жұртшылықтың назарына жүйелі түрде жеткізілмейді.

Осы себептерге байланысты қолданыстағы практиканы кешенді бағалау мүмкін болмаса да, осы бөлімде шектеулі қол жетімді ақпаратқа қысқаша шолу ұсынылады, алайда қолданыстағы заңнаманың кейбір негізгі кемшіліктері іс жүзінде ХАҚП 19-бабымен қорғалған пікірді заңды түрде білдіру үшін жазадан басқа мақсатта қалай қолданылатынын көрсету жеткілікті.

Қолда бар дәлелдемелер қазақстандық соттардың нақты сөздің экстремистік екенін анықтау үшін **формальды** (яғни, оның қандай да бір «өшпенділік тілі» категориясына жататынын-жатпайтынын анықтауда) **амал** жасайтынын көрсетеді. Соттар арыз түскен тілге мән береді, алайда спикердің тыйым салынған зиянды салдарын білуге талпыныс (1) секілді өзге де маңызды факторларды анықтап және бағалауға айтарлықтай әрекет жасамайды, сонымен бірге, мәлімдеме жасалған контексте (2) пікір білдіру амалының тар ұғымымен қатар кең мағынада әлеуметтік, саяси және экономикалық әрекетінің бөлігі ретінде қарастыруға, немесе осы мәлімдемеден болуы мүмкін қандай да бір нақты залалды (3) анықтауға талпыныс жасалмайды.

Мәтіндік тұрғыда тармақталғандықтан соттар **лингвистикалық сараптамалық бағалау формасындағы сарапшылардың пікіріне айырықша құлақ асады**. Бұл іске қатысты барлық жағдайға қатысты, қолданылатын тілді қоса алғанда соттың тәуелсіз сараптамасы есебінен жасалады. Экстремистік материалдарды шектеу туралы қылмыстық процесс немесе азаматтық сот талқысы болсын, «өшпенділік тіліне» қатысты іс тағдыры сарапшылардың қорытындысы негізінде шешіледі.

Соттар пікір білдіру еркіндігіне қатысты **мүдделер қақтығысын назарға алмайды**, сондықтан кей жағдайда өшпенділік тілін шектеу қажеттілігін пікір білдіру еркіндігін қорғау қажеттілігімен тепе-тең ұстауға әрекет жасамайды. Іс жүзінде айыпталушының пікір білдіру еркіндігі атүсті болса да талқыланбайды. Құқықты тепе-тең ұстауға әрекет жасауға талпынбаудың өзі кейбір нақты ақпараттық материалдарды немесе ұйымдарды экстремистік деп тану туралы істерді әдетте сот қарастырады. Бұл оңтайландырылған сот процедурасы жауапкердің қатысуын талап етпейді және о бастан талапкердің құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған (әдетте, мемлекетті органның өкілі – прокурордың мүдделері).

Ұйымдарды экстремистік деп тану туралы тиісті сот шешімдері жалпы танысу үшін көп жағдайда жабық болып келеді.

Жоғарыда аталған факторларды мұқият қарап шықпай, өшпенділік тілінің нақты әрекеті ауырлық деңгейіне жеткенін анықтау мүмкін болмайды, халықаралық құқыққа сәйкес, оның кез келген түрі шектелетіні белгілі. Алайда, құқық қолдану практикасы мен Қазақстандағы тиісті заңнаманың мәселесі мұнымен бітпейді. Өшпенділік тіліне қатысты заңнаманың пікір білдіру еркіндігімен қорғалатын өшпенділік тілінің шектелген формасына қатысты қолдануында ғана емес, бұл заң сонымен бірге, саяси және азаматтық белсенділерді, діни азшылық топтар мүшелерін өшпенділік тілі болмаса да, айтқан ойлары үшін қудалауда пайдаланылды.

Мәселен, **азаматтық белсенді Сәкен Бәйкеновке** ресейлік ғарыш зымырандарында қолданылатын отын түріне, экологиялық қауіпке байланысты Байқоңыр ғарыш айлағын Ресейге жалға беру саясатын сынағаны үшін 2 жылға бас бостандығынан айыру жөнінде үкім шыққан болатын. Сот оның мәлімдемесінде әлеуметтік (және) ұлттық қастық немесе араздықты, ұлттық ар-намыс пен беделді қоздыру, бір ұлттың және діннің өзгесінен ерекшелігі мен басымдығын білдіру белгілері болғаны үшін жауапқа тартқан болатын³⁷. Үкімде ешқандай қосымша түсініктеме/ сараптама көрсетілмеді – сот заңдағы фразаларды механикалық түрде байланыстырып шықты.

«Әлеуметтік араздықты қоздыру» түсінігі саяси мәлімдемелерді, оның ішінде сипаттамасына қарай мемлекеттік лауазымды тұлғаларды қорғалған әлеуметтік топ ретінде қудалау үшін қолданылды. Мысалы, «Қазақстанның Демократиялық тағдауы» саяси қозғалысына қарсы істе сот билікке қатысты айтылған сынды әлеуметтік араздықты қоздыру мақсатында билік туралы теріс пікір қалыптастыруға талпыныс жасады деп қабылдады. Шахтерлар, мұнайшылар мен өзге топтардың мүддесіне қарай қабылданған бағдарламаларды әлеуметтік араздықты қоздыруға жасалған әрекет деп қарастырды.

Белсенділер **Макс Боқаев пен Талғат Аянды** соттау – саяси белсенділігі үшін жазалау мақсатында әлеуметтік араздық түсінігін асыра пайдаланудың тағы бір мысалы. Боқаев пен Аян әңгіме тараған айтарлықтай жер телімін үкіметтің Қытайға жалға беру туралы шешіміне қарсы митинг ұйымдастырғандары үшін 5 жылдан бас бостандығынан айырылған болатын. Олардың соты ішінара Қылмыстық кодекстің 174 бабына негізделген болатын. Сот олардың мәлімдемелері парламент мүшелері секілді әлеуметтік топқа және құқық қорғау органдарының

³⁷ Шешім АРТИКЛЬ 19 мұрағатында сақтаулы. Осы іс бойынша БАҚ-та жариялаған бірқатар репортажды **осы** сілтеме арқылы таба аласыз (орыс тілінде).

қызметкерлері секілді кәсіби топтарға теріс қарым-қатынас қалыптастыруға бағытталған, әлеуметтік араздықты қоздыруды мақсат еткен деген қорытындыға келді”.³⁸

Ұлтаралық араздықты қоздыру, қазақ халқының ар-намысы мен беделін қорлау деген тәрізді бұлыңғыр түсініктер сонымен қатар шығармашыл әдеби туындыларды қоғамдық талқылауды жаншу үшін қолданылды. Белсенділер және блогерлер **Серікжан Мәмбеталин мен Ермек Нарымбаев** Facebook желісінде Мұрат Телібековтің «Ветер с улицы» кітабынан «үзіндіні» талқылағаны үшін жауапқа тартылған болатын (кітап авторы қылмыстық тергеуге алынып, кейін іс тоқталыған болатын). Абырой болғанда, талқыланған «үзінді», автор айтқандай, ешқашан оның кітабына енгізілмеген, дегенмен, Мәмбеталин мен Нарымбаевты қылмыстық жауапқа тартуға дейін әкелді. Дау болған мәтін қоғам талқысынан алынды, осылайша тиісті сот шешімдерін қоғамдық тексеру мүмкіндігі алынып тасталды (бұл жағдайда бірінші инстанцияның алғашқы сот шешімдері кейінірек апелляциялық сотпен жеңілдетілді).³⁹

Тағы бір ерекше мәселе – Қылмыстық кодекстің 174 бабына енгізілген діни сезімді қорлау түсінігін діни азшылықтар мүшелерінің қандай да бір мәлімдемелерін күпірлік деп бағалап қудалау үшін пайдалану. Мәселен, **Иегова куәгері Теймур Ахмедов** Иегова Куәгерлері тобының жиналысында исламдағы бірқатар діни ғұрыптар жөнінде салыстырмалы түрде жағымсыз пікір білдіргені үшін 5 жылға бас бостандығынан айырылды⁴⁰.

³⁸ Шешімді (орыс тілінде) [осы](#) жерден табасыз

³⁹ Қаулы АРТИКЛЬЯ 19 мұрағатында сақтаулы. Бұл іс Терроризммен күрес және адам құқықтары жөніндегі Арнайы баяндамашы тарапынан 2019 жылы Қазақстанға сапары барысында қатал сынға ұшырады, қараңыз. A/HRC/43/46/Add.1, 22 п. Қараңыз. оның осы і бойынша мәлімдемесін [БАҚ-тан](#) (орыс тілінде) қараңыз.

⁴⁰ Шешім АРТИКЛЬ 19 мұрағатында орналасқан. Осы іс бойынша БАҚ-та жариялаған бірқатар репортажды [осы](#) сілтеме арқылы таба аласыз (орыс тілінде).

Қорытынды: нақты мәселелер анықталды

«Экстремизм» және «өшпенділік тілі» туралы осы есепке қосылған қазақстандық заңнама анализі осы заңнаманың сөз бостандығы саласындағы халықаралық стандарттармен сәйкес келмейтінін көрсететін бірқатар кемшіліктерді анықтап береді. Нақтырақ айтқанда:

- Заңнама тыйым салынған мәлімдемелердің формаларын анықтау үшін бұлыңғыр және анық емес терминологияға сүйенеді. Бұл билік органдарына мемлекеттік мақұлданған әңгімелерге сәйкес келмейтіндіктен заңды білдіруді шектеуге мүмкіндік беретін тым кең түсіндіруге және теріс пайдалануға жол ашады;
- Заңнамада сөйлеушінің тыйым салынған «өшпенділік сөздерінің» маңызды элементі ретінде қандай да бір зиян келтіруді (дискриминация, дұшпандық немесе зорлық-зомбылық) зиян келтіру ниеті айқын талап етілмейді;
- Заңнама тыйым салынған мәлімдеменің белгілі бір салдары болуын талап етпейді (дискриминация, қастандық немесе зорлық-зомбылық). Бұл оның даулы сөздің мазмұнына негізделген, кең мағынада және формалистік қолданылуына жол ашады, алайда контекст немесе аудиторияның қабылдау мүмкіндігіне назар аудармайды;
- Жеке тұлғаларға қарсы заңды бұзғандығы үшін қолданылатын санкциялар аса ауыр қылмыстық санкция болып саналады. Бұл жазалауларды тек кейбір зорлық-зомбылық әрекеттерге арандатумен байланысты шектеулі жағдайларда ғана қолдануға болады, сондықтан бұл Қылмыстық кодексте айқындалған өшпенділік тілі қылмыс жағдайларының көпшілігінде негізсіз қолданылып келеді.
- Онсыз да шектен тыс қатаң қылмыстық жазалар экстремизммен күрес жөніндегі заңға сәйкес соттан тыс аса деструктивті санкциялармен толықтырылады, және ол өшпенділік тіліне қатысты істі болғандардың барлығына автоматты түрде қолданылады. Бұл қайталама санкциялар өшпенділік тілін «экстремизм» ретінде ресми түрде қарастыруға негізделген, алайда олардың қандай да бір шындыққа жанасатын негіздемесі жоқ, және көп жағдайда тіпті нақты қылмыстық жазалауларға қарағанда, ауырлау болуы мүмкін;

-
- Заңды тұлғаларға қарсы санкциялар (мысалы, БАҚ және коммерциялық емес ұйымдар) жауып тастаумен немесе үздіксіз тыйымдармен шектеледі, бұл санкциялар да экстремизммен күрес жөніндегі заңнамаға сәйкес қолданылуы мүмкін. Билікке «өшпенділік тіліне» («экстремизм» ретінде айқындалған) қатысты оқиғаның маңыздылығын, оның көлемін немесе жиілігін ескермей өз өкілеттігінше шара қабылдауға құқық берілген. Алайда, халықаралық құқыққа сәйкес, мұндай шаралар тек шектеу шаралары жеткіліксіз болып саналған ең ерекше жағдайларда ғана қолданылуы керек;
 - Осы және өзге де шаралар, оның ішінде экстремистік материал ретінде белгіленген контентті алып тастау - өшпенділік тілі секілді ауқымды заңдық анықтамалармен үзілді-кесілді бұзылуда. Тәжірибе көрсеткендей, олардың барлығы мемлекеттік саясатты немесе мемлекеттік лауазымды тұлғаларды орынды сынауды немесе шамадан тыс және дұрыс емес жазалауға қолданылуы мүмкін;
 - Сот органдарының бұл шаралардың кейбіріне («экстремистік ұйымды» жою немесе «экстремистік контентті» алып тастау) міндетті қатысуы олардың ерікті немесе шамадан тыс қолданылуынан дұрыс қорғалуын қамтамасыз ете алмайды, себебі, сот жүйесінің іс-әрекетіне жеткілікті нұсқаулық беруді қамтамасыз ететін негізгі заңнама екіұшты және түсініксіз. Және сөз бостандығын қорғау қажеттілігіне қатысты шешімдердің теңгерімділігін қамтамасыз етпейді;
 - Атқарушы билік органдарына өздері «өшпенділік тілі» секілді заңға қайшы контент шығарады деп есептейтін веб-сайттардың, тіпті тұтас жүйе мен коммуникациялық қызметтердің жұмысын тоқтату жөніндегі шексіз құқық берілген. Мұндай деструктивті шара әдетте халықаралық құқыққа жат және ол ерекше дәлелдеуді талап етеді. Алайда, заң оның тек ерекше жағдайлармен ғана шектеліп, ең қысқа уақыт мерзімге қолданылатынына және тек өзге жеңілдік шара жеткіліксіз болғанда ғана қолданылатынына кепілдік бермейді.

Заңнамалық базадағы жоғарыда аталған кемшіліктерді заңды іс жүзінде қолдану барысында оған ішінара орынды және сәйкесті түзетулер енгізу мүмкін болса да, Қазақстанда бұлай жасалмайды. Керісінше, қолда бар мәлімет кемшіліктердің көбейіп және тіпті заңды пікір білдіруге қарсы әдейі қолданылып отырғанын көрсетеді. Әсіресе:

- Тыйым салынған сөздердің заңнамалық анықтамалары кең мағынада түсіндіріледі. Мысалы, «әлеуметтік алауыздық» секілді терминдер үкімет шешімдері мен саясатты сынайтын мәлімдемелерге де қатыстырылады;

-
- Бұл тұжырымның «экстремистік» сөз/ «өшпенділік тілі» екендігін анықтауда сөйлеушінің ниеті, сөзінің мәнмәтіні, оның аудиториясы немесе зиян келтіру мүмкіндігі назарға алынбайды. Билік бірден болжамды қылмыстық мәлімдеме «алауыздықтың» кейбір түрлері секілді қауіпті салдарға соқтырады деп ұйғарады;
 - Қылмыстық органдар мен соттар тыйым салынған мәлімдемелерді бағалауда толықтай лингвистикалық сарапшылардың тұжырымына сүйенеді. Лингвистикалық сараптаманы толық және тіпті орынсыз пайдалану соттар мен құқыққорғау органдарының жауапкершілігін кәсіби біліктілігі жоқ және құқық мәселелері бойынша шешім қабылдауға өкілетті емес сот сарапшыларына аударады;
 - Сөз, пікір бостандығын қорғауға қатысты ұйғарымдар «өшпенділік тілі» туралы істе сот сараптамасына жатпайды. Қылмыстық санкциялардың немесе өзге де шектеулердің сөз бостандығына әсері соттармен маңызды фактор ретінде қарастырылмайды. Сондықтан соттар бұл шектеулердің адам құқығына қатысты халықаралық құқық талаптарына сәйкестілігін және оның аса қажеттілігін бағамдауға тырыспайды.

Ұсыныстар

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталық «Экстремизм» және «өшпенділік тілі» туралы заңдарды Қазақстанның халықаралық міндеттемелеріне сәйкес келтіру, біріншіден, адамдарды кемсітушілік пен өшпенділік негізінде зорлық-зомбылықтан қорғау, екіншіден, өз пікірін еркін білдіру құқығын қорғау арасындағы дұрыс теңгерімге қол жеткізу үшін оларды байыпты түрде қайта қарау қажет деп есептейді. Алғашында осы екі мақсат директивті органдар, соттармен және өзге де қызығушылық танытқан тараптармен нақты мақсат ретінде қарастырылмау керек. Пікір білдіру еркіндігі тым шектеулі болған жағдайда, бұл дискриминация, алалаушылық және жек көру, олардың алғашқы себептері мен мүмкін болатын шешімдері жөніндегі қоғамдық талқыны жаншып тастайды; бұл сонымен бірге азшылық пен халықтың маргиналды тобының үнін басып тастайды. Осылайша, қорыта келгенде, шектеулер көзделген мақсаттар үшін контрпродуктивті сипатқа ие болады.

Алайда, заңнаманы реформалау бұл жауаптың тек бір бөлігі. Заңның Адам құқықтарының стандарттарына, атап айтқанда, еркін пікір білдіру құқығының кепілдіктеріне сәйкес түсіндірілуі және қолданылуы да маңызды. Іс жүзінде айтарлықтай оң өзгерістерге, тіпті, қажетті реформа аяқталғанға дейін де, соттар мен құқық қорғау органдары Қазақстанның Адам құқықтары саласындағы халықаралық міндеттемелеріне сілтеме жасай отырып, мысалы, әрбір жекелеген жағдайда шектеу шараларының қажеттілігін және мөлшерін мұқият бағалап тиісті заңнаманы қолданатын жағдайға қол жеткізуге болады.

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық Медиа Орталық Қазақстан үкіметіне келесі жайттарды ұсынады:

- Жалпы пікір білдіру еркіндігіне салынатын барлық шектеу заңдылық талабына (яғни, жеткілікті түрде анық және нақты болуы керек) сай болуы тиіс, қажетті (яғни, олар пікір білдіру еркіндігінің заңды мақсатына қол жеткізу үшін, мысалы өзге адамдардың құқықтарын қорғау үшін қажет) және мөлшері (яғни, нақты шектеу егер балама шектеу жеткіліксіз болған жағдайда салынуы керек). Айдап салуға қатысты барлық құқықтық шектеулер Рабат іс-қимыл жоспарында көрсетілген алты факторлы тексеріске сілтеме жасала отырып, түсіндірілуі керек.
- Біз құқықты шектеуге бағытталған экстремизм түсінігінің қолданылуына қарсылық танытамыз және қазіргі формадағы экстремизммен күрес туралы заңдарды тоқтатуға ұсыныс білдіреміз. Ең болмағанда зорлық-зомбылыққа тікелей айдап салушылық болмаса, пікір білдірудің барлық формасы

экстремизммен күрес туралы заңдарды қолдану аясынан алынып тасталуы тиіс. Сәйкесінше, тыйым салынған экстремистік материалдар тізімі мен экстремистік коммерциялық емес ұйымдар мен БАҚ-қа салынған тыйым алынып тасталуы керек.

- Конституцияның 5, 20 және 39 баптарына сәйкес, пікір білдіру еркіндігіне салынатын шектеулер қайта қарастырылуы керек. Халықаралық қорғалған сипаттамалар негізінде дискриминация, өшпенділік және зорлық-зомбылыққа айдап салушылыққа теңестірілген пікір білдіруге шектеуге жол берілген деп есептеледі.
- Конституцияның 5, 20 және 39-баптарына сәйкес пікір білдіру бостандығына қойылған шектеулер халықаралық сипаттамалар негізінде кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа итермелеуге тең келетін пікір білдіруді шектеуге ғана жол беретініне кепілдік беру үшін қайта қаралуы тиіс. Атап айтқанда, «әлеуметтік алауыздықты» (және әлеуметтік топқа жататын қорғалатын сипаттаманы білдіретін) қоздыруға негізделген пікір білдіруді шектеу нақты белгіленген шекаралардың болмауына байланысты толығымен алынып тасталуы керек;
- Тарқатып айтар болсақ, әлеуметтік араздық қоздыру негізіндегі пікір еркіндігіне шектеу (әлеуметтік топқа жататындығын білдіретін) нақты анықтамасы болмауы себепті толығымен алынып тасталуы тиіс;
- Қылмыстық кодекстің 174 бабында қамтылған анықтамаларды оның кемсітушілікке, өшпенділікке және зорлық-зомбылыққа айтақтаумен тең пікірлерге ғана қолданылатынын және оны өз кезегінде кемсітушілікті, өшпенділікті және зорлық-зомбылыққа шақыру пиғылын дәлелдеуді талап ететіндігін айқындау үшін қайта қарау керек. «Ұлттық ар-ожданына немесе азаматтардың діни сеніміне тіл тигізу» деген категорияны алып тастау қажет;
- «Өшпенділік тілінің» қылмыстық түрлері адамзатқа қарсы қылмыстар мен әскери қылмыстар санатынан алып тастап, оның орнына жеке адамға қарсы қылмыстар құрамына енгізу керек. Ресми жіктеуге қарамастан, түрмеге қамау үкімдері тек зорлық-зомбылыққа итермелеудің ең ауыр түрлері үшін қарастырылуы керек;
- Қылмыстық Кодекстің 174 бабы бойынша сотталған тұлғалар автоматты түрде қосылған Қылмыстық кірістерді заңдастыруға (жымқыруға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы заңның 12 бабына сәйкес терроризмді және экстремизмді қаржыландырумен байланысты тұлғалар мен ұйымдардың категориясынан шығарылуы тиіс. Қазіргі уақытта осы тізімде тұрған мұндай тұлғалардың барлығы одан алынып тасталуы керек;

-
- «Өшпенділік тілі» үшін қолданылатын жаза әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы Кодекстің 453 бабына сәйкес, Қылмыстық кодекстің 174 бабына қарағанда жұмсағырақ балама болғанымен, заңда құқық қорғау органдарының оқиғаны қайсысына дәрежелеу туралы шешімі жүйелі, ықтиярлы болатындығына және ең ауыр істер ғана 174 бапқа сәйкес сотпен қудалауға жататындығына кепілдік беретін нақты өлшемдерді қарастыруы керек. Әкімшілік құқықбұзушылық туралы Кодекстің 453 бабын ол тек әдейі жасалған іс-әрекетпен, іс-әрекет үшін және оның зиянды салдары үшін әдейі жасаған делінген шектеулермен өзгерту қажет;
 - Басқа заңнамада кездесетін өшпенділік тілі сияқты тыйым салынған сөйлемнің анықтамалары олардың кемсітушілікке, қастыққа немесе зорлық-зомбылыққа шақыру мәнін білдіретін сөздермен шектелуін қамтамасыз (мысалы, «экстремистік материалдар» секілді мәтінге тыйым салу) ету үшін қайта қаралуы керек.
 - Ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының жабылуына (оның ішінде веб-сайттардың бұғатталуына) тек ерекше жағдайларда ғана жол берілуі тиіс. Бұқаралық ақпарат құралдары үшін өзін-өзі реттеу тетіктері, шағымдар мен қаржылық санкциялар сияқты шектеулі баламаларды қарастыру қажет;
 - Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңдағы «экстремизм» мен «өшпенділік тіліне» қатысты шектеулердің сөз бостандығы саласындағы халықаралық құқық стандарттарына сәйкестігін қайта қарау керек. Олардың қаншалықты орындылығына және қажеттілігіне қарай, жалпы қолданыстағы заңнамаға көшіру керек;
 - Азаматтық заңнама бойынша залалды өтеу «өшпенділік тілінен» зардап шеккендерге және ҰЕҰ-ға материалдық және моральдық зиянның орнын толтыру, түзету мен жауап қайтару, көпшілік алдында кешірім сұрау құқығын (егер өшпенділік тілі БАҚ-та орын алған болса) шектеулі балама ретінде ұсынылуы керек.

Артикль 19 және Құқықтық Медиа Орталық қолданыстағы заңнаманың орындалуын жақсарту үшін, сондай-ақ болашақтағы кез-келген заңнаманың адам құқықтарына сәйкес орындалуын қамтамасыз ету үшін келесі қадамдарды ұсынады:

- Соттар «өшпенділік тілі» мен «экстремизмді» шектейтін барлық заңдық ережелерді адам құқықтары туралы халықаралық заңдардың талаптарына сәйкес, атап айтқанда, ХАСҚП 19 (3) және 20 (2) -баптарына сәйкес түсіндіруі және (Рабат іс-қимыл жоспарында талданғандай) қолдануы керек. Бұған

тыйым салынған «өшпенділік тілінің» қолданыстағы анықтамаларын тар мағынада түсіндіру кіреді, осылайша мүмкін болған жерлерде олар кемсітушілікке, озбырлыққа немесе зорлық-зомбылыққа арандататын жеккөрушілікті насихаттауға жатқызылды;

- Белгілі бір тұжырымның тыйым салынған санатқа жататынын анықтағанда, талдау ешқашан сол мәлімдеме тілінде шектелмеуі керек. «Өшпенділік тілі» туралы істерді тергеуге жауапты соттар мен құқық қорғау органдары әрқашан спикердің тыйым салынған салдарға әкелу ниетін анықтауы керек. Бұған қоса, олар зиян келтіру ықтималдығын әрдайым мәлімдеменің мазмұнынан ескеруі керек және осы мақсатта оның мәнмәтінін, ауқымын және сөйлеушінің жағдайы мен беделін немесе аудиторияға әсерін есепке алуы қажет;
- Соттар мен құқық қорғау органдары «өшпенділік тілі» туралы істер бойынша сарапшылардың шешімін қолдануды барынша азайтуы керек. Олар нақты дәлелдерді түсіндіру немесе бағалау үшін арнайы білім қажет болған жағдайда ғана сарапшылардан кеңес сұрауы керек. Соттар ешқашан сараптамалық талдауды өздерінің шешімдерімен алмастырмауы керек;
- Веб-сайтты бұғаттауға тек заң үстемдігіне сәйкес тиісті процессуалды кепілдіктері бар тәуелсіз және бейтарап сот рұқсат беруі керек. Контентке қол жеткізуге тыйым салу туралы кез-келген бұйрық көлеміне байланысты шектелуі және көзделген заңды мақсатқа қатаң сәйкесті болуы керек.
- Сонымен қатар, біз құқық қорғау органдарына өз өкілеттіктерін веб-сайттарға, қызметтерге және байланыс желілеріне кіруді тоқтату үшін және «Байланыс туралы» Заңға сәйкес оларға берілген басқа шаралар үшін пайдаланбауға кеңес береміз;
- «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңдағы «экстремизм» мен «өшпенділік тіліне» қатысты шектеулердің сөз бостандығы саласындағы халықаралық заңдарға сәйкестігін қайта қарау керек. Олардың заңдылығына және қажеттілігіне қарай, жалпы қолданыстағы заңнамаға енгізу керек;
- Судьялар, құқық қорғау органдарының қызметкерлері және басқа да тиісті лауазымды адамдар (мысалы, БАҚ қызметін реттеумен айналысатын) адам құқықтары жөніндегі халықаралық стандарттар мен «өшпенділік тілі» бойынша салыстырмалы озық тәжірибелер бойынша жан-жақты және жүйелі түрде дайындықтан өтуі керек;

-
- Сарапшылармен және азаматтық қоғаммен бірлесе отырып, құқық қорғау органдары халықаралық адам құқықтары стандарттарына сәйкес «өшпенділік тілі» туралы істерді тергеу бойынша нұсқаулық әзірлеуі керек;
 - Тиісті атқарушы органдар өздеріне қарасты шектеу шараларын қолдануда ұстамдылық танытуы керек. Атап айтқанда, олар коммерциялық емес ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының «экстремизм» және «өшпенділік тілі» туралы заңдарды бірнеше рет бұзудың ең ауыр жағдайларында және олардың қолындағы барлық басқа жеңілдеу шектеулі шаралар жеткіліксіз болғанда, оны таратуға / қызметіне тыйым салуға күш салуы керек.

АРТИКЛЬ 19 және Құқықтық медиа орталық туралы

АРТИКЛЬ 19 халықаралық және аймақтық деңгейде пікір білдіру еркіндігі мен ақпарат еркіндігінің прогрессивті стандарттарын жақсартуды, сонымен бірге, олардың ішкі құқықтық жүйелеріне енгізілуін қолдайды. Law Program бағдарламасы халықаралық және салыстырмалы құқықты, сонымен бірге, диффамация туралы заң, сөз бостандығы және теңдік, ақпаратқа қол жеткізу және ақпарат таратуды реттеу саласындағы озық тәжірибені сипаттайтын стандарттарды бекітетін сараптамалық материалдар шығарды.

АРТИКЛЬ 19 ұйымының жалпы құқықтық талдаулары негізінде ұйым жыл сайын пікір білдіру еркіндігі құқығына қатысты және заң шығару ұсыныстарына бірқатар құқықтық сараптамалар шығарады. 1998 жылдан бері жүргізіліп келе жатқан сараптамалық жұмыстар көп жағдайда бүкіл әлемде болуы мүмкін немесе қолданыстағы заңнамаларды реформалару бойынша позитивті талпыныстарға әкеледі. Біздің барлық сараптамалар келесі сілтемеде: <http://www.article19.org/resources.php/legal>.

АРТИКЛЬ 19 ұйымының Қазақстандағы жұмысы туралы қосымша ақпарат алу үшін төмендегі электронды поштаға хабарласа аласыз: eca@article19.org

Құқықтық Медиа Орталық - БАҚ саласында 2003 жылдан бері тілшілерді құқықтық қорғау және оқытумен айналысатын қазақстандық үкіметтік емес ұйым. Құқықтық медиа орталық Қазақстан тілшілері мен БАҚ-тың сапасын және кәсібилілігін көтеру және медиа қауымдастықтың мүддесін жоғарылату мақсатында оларды жан-жақты оқытумен айналысады.

Сонымен бірге, Құқықтық Медиа Орталық жаңа заңнамаларды әзірлеу және тұрақты мониторинг пен зерттеу жүргізу арқылы адам құқықтары мен пікір білдіру еркіндігінің халықаралық стандарттарын кеңінен насихаттайды.

DEFENDING FREEDOM OF EXPRESSION AND INFORMATION

ARTICLE 19 Free Word Centre 60 Farringdon Road London EC1R 3GA

T +44 20 7324 2500 F +44 20 7490 0566

E info@article19.org W www.article19.org Tw [@article19org](https://twitter.com/article19org) facebook.com/article19org